

ВЪЗДЕЙСТВИЕ НА ПАЗАРНИТЕ, ЧАСТНИТЕ, КОЛЕКТИВНИТЕ И ХИБРИДНИТЕ ФОРМИ НА УПРАВЛЕНИЕ ВЪРХУ АГРАРНАТА УСТОЙЧИВОСТ В БЪЛГАРИЯ

Храбрин БАШЕВ

Институт по аграрна икономика, София

E-mail: hbachhev@yahoo.com

Резюме: Специфичната система на управление (governance) в отделните страни, райони, отрасли и т.н. е фактор, който в голяма степен (пре)определя скоростта и типа на социално-икономическото развитие. Въпреки голямата си теоретична и практическа значимост, в България и другите страни от Източна Европа, има малко на брой емпирични изследвания на доминиращите управленчески структури в селското стопанство и на тяхното въздействие върху аграрната устойчивост. Целта на тази студия е да адаптира интердисциплинарната Нова институционална икономика и да направи оценка на въздействието на многообразните пазарни, частни, колективни, обществени и хибридни форми на управление върху аграрната устойчивост в настоящия етап от развитие на страната. Първо се представя методологията на изследването. След това се идентифицират типичните управленчески форми в българските ферми от различен юридически тип, размери, специализация, екологическо и географско месторазположение и се оценява тяхното влияние върху аграрната устойчивост и нейните икономически, социален и екологически стълбове. В заключение се дават препоръки за по-нататъшни изследвания, за подобряване на обществените политики и на частните управленческите стратегии. Земеделските производители използват доста различна комбинация от ефективни пазарни, частни, колективни и хибридни форми на управление на своята дейност и взаимоотношения. Факторите и формите, които в най-голяма степен допринасят за подобряване на аграрната устойчивост, на настоящия етап са: убедеността и инициативите на менаджерите, стопанските ресурси и иновационен потенциал, стратегия за печалби и изгоди в близко бъдеще, равнище и динамика на

пазарните цени, субсидиране от ЕС на база използвана земя и неформалните споразумения. Изследванията на отношенията между управленческата структура и аграрната устойчивост следва да продължат чрез подобряване на представителността и спектъра на специфичните управленчески форми, използван от фермите от различен тип, а така също оценка на въздействието на институциите върху аграрната устойчивост и влиянието на управлението на различните йерархически нива. Последното обаче изисква нов тип микро- и макроданни и тясно сътрудничество между заинтересованите страни.

Ключови думи: аграрно управление, устойчивост, пазарни, частни, колективни, хибридни форми.

JEL: Q13, Q12, L22, L33, L51.

Въведение

Реализацията на многообразните цели на социално-икономическото развитие в голяма степен зависи от специфичната система на управление (governance) в различните страни, сектори на икономиката, райони на страната, отделните общности. Предвид на значимостта на аграрния сектор (по отношение на заети ресурси, принос към благосъстоянието на индивидите и обществото, позитивното и/или негативно въздействие върху природната среда и т.н.) подобряването на управлението на аграрната устойчивост е сред най-актуалните въпроси в България и навсякъде по света (Башев, 2018; Башев и Че, 2018; Иванов и др., 2009; ЕС, 2001; Liota et al., 2008; Raman, 2006; UN, 2015). Независимо от високата ценност, изследванията на формите и ефективността на управлението на аграрната устойчивост са в начален етап, поради сравнителната „новост“ на проблема и възникващите нови предизвикателства на настоящия етап от развитието (замърсяване и разрушаване на природната среда, промяна на климата, конкуренция за природни ресурси с другите индустрии и сектори и др.) и фундаменталната институционална модернизация през последните години, както и „липсата“ на дългосрочен опит и подходяща информация и т.н. В България, с много малко изключения (Башев, 2012; Bachev, 2010; Georgiev, 2010; Сяров, 2017; Terziev and Radeva, 2017), няма емпирични изследвания на господстващите структури на управление на селското стопанство и на тяхното въздействие върху аграрната устойчивост. Целта на тази студия е да адаптира интердисциплинарната Нова институционална икономика и да направи оценка на въздействието на многообразните пазарни, частни, колективни, обществени и хибридни форми на управление върху аграрната устойчивост в настоящия етап от развитието на страната.

1. Методология на изследването

Поддържането на социалните, икономическите и екологическите функции на селското стопанство изисква ефективен социален ред („good governance”) – система от „създадени от хората” механизми и форми, които регулират, координират, стимулират и контролират поведението, действията и взаимоотношенията на индивидуалните агенти на различни нива (Bachev, 2010). Системата за управление на аграрната устойчивост¹ е част от специфичната система за управление на аграрното развитие и включва: различни аграрни и неаграрни агенти и многообразни механизми и форми за управление на поведението, дейността, взаимоотношенията и ефектите на тези агенти.

Индивидуалните земеделски стопанства (ферми) са основна организационна и производствена единица в селското стопанство, които управляват ресурсите, технологиите и дейностите и поддържат социалните, икономическите и екологическите функции на сектора. Следователно фермите и фермерските (производствени, услуги, иновации, маркетинг и др.) организации са основен елемент на системата на управление на аграрната устойчивост. Други агенти също директно и или „индиректно” участват в управлението на аграрната устойчивост, налагайки условия, стандарти, норми, търсене и т.н. – собственици на аграрни ресурси, свързан бизнес, крайни потребители, местна и държавна власт, групи по интереси и т.н.

Системата за управление на аграрната устойчивост включва няколко принципни механизми и форми, които управляват поведението и дейността на индивидуалните агенти и в края на краищата предопределят равнището на аграрна устойчивост. Първо, *институционалната среда* („правилата на играта”) – това е разпределението на правата и задълженията между индивидите, групите и поколенията и системата за санкциониране на тези права и правила (North, 1990). Второ, *пазарни форми* („невидимата ръка на пазара”) – това са разнообразните децентрализирани инициативи, управлявани от движението на свободните пазарни цени и пазарната конкуренция – мимолетна размяна на ресурси, продукти и услуги, класически контракт за покупка, наемане или продажба, търговия със специални висококачествени, биологични и т.н. продукти и произходи, аграрни и екосистемни услуги и т.н. Трето, *частни форми* („частен или колективен ред”) – различни частни инициативи и специални договорни и организационни форми (дългосрочни договори за доставка и маркетинг, доброволни екодействия, доброволни или задължителни кодове на поведение, партньорски сдружения, кооперации и асоциации, запазени и търговски марки, етикети и т.н.). Четвърто, *обществени форми* („обществен

---

¹ Под аграрна устойчивост се разбира способността на отрасъла да поддържа своите социални, икономически и екологически функции в дългосрочен план (Башев и Че, 2018).

ред”) – това са многообразни обществени (общностни, държавни, международни) интервенции в пазарния и частния сектор като: обществени препоръки, регулации, подпомагане, облагане с данък, финансиране, предоставяне, модернизиране на правата и правилата и т.н. Пето, *хибридни форми* – някаква комбинация от горните три, като общественно-частно партньорство, общественно лицензиране и инспектиране на частни биоферми и др.

Ефективността на специфичната система на управление на аграрната устойчивост в края на краищата намира израз в определено ниво и динамика на социалната, икономическата, екологическата и интегралната устойчивост на селското стопанство (Башев, 2012; Bachev, 2011). Съответно висока или нарастваща аграрна устойчивост означава висока ефективност на системата за управление, и обратно. За да се оцени ефективността на управлението, се прилага холистична система за оценка на аграрната устойчивост, която е представена в други наши публикации (Башев и Че, 2018).

За да се определят и оценят многообразните пазарни, частни, колективни, хибридни и др. форми и тяхното въздействие върху аграрната устойчивост в България, се проведеха дълбочинни интервюта с менажери на „представителни“ пазарноориентирани ферми от различен юридически тип, размери, специализация и месторазположение. Проучването се проведе през лятото на 2017г. и включва 40 земеделски стопанства от 4 административни райони на страна. Идентифицирането на „типичните“ за даден район ферми се направи с помощта на основни асоциации на земеделските производители, Националната система за съвети в земеделието и местната власт.

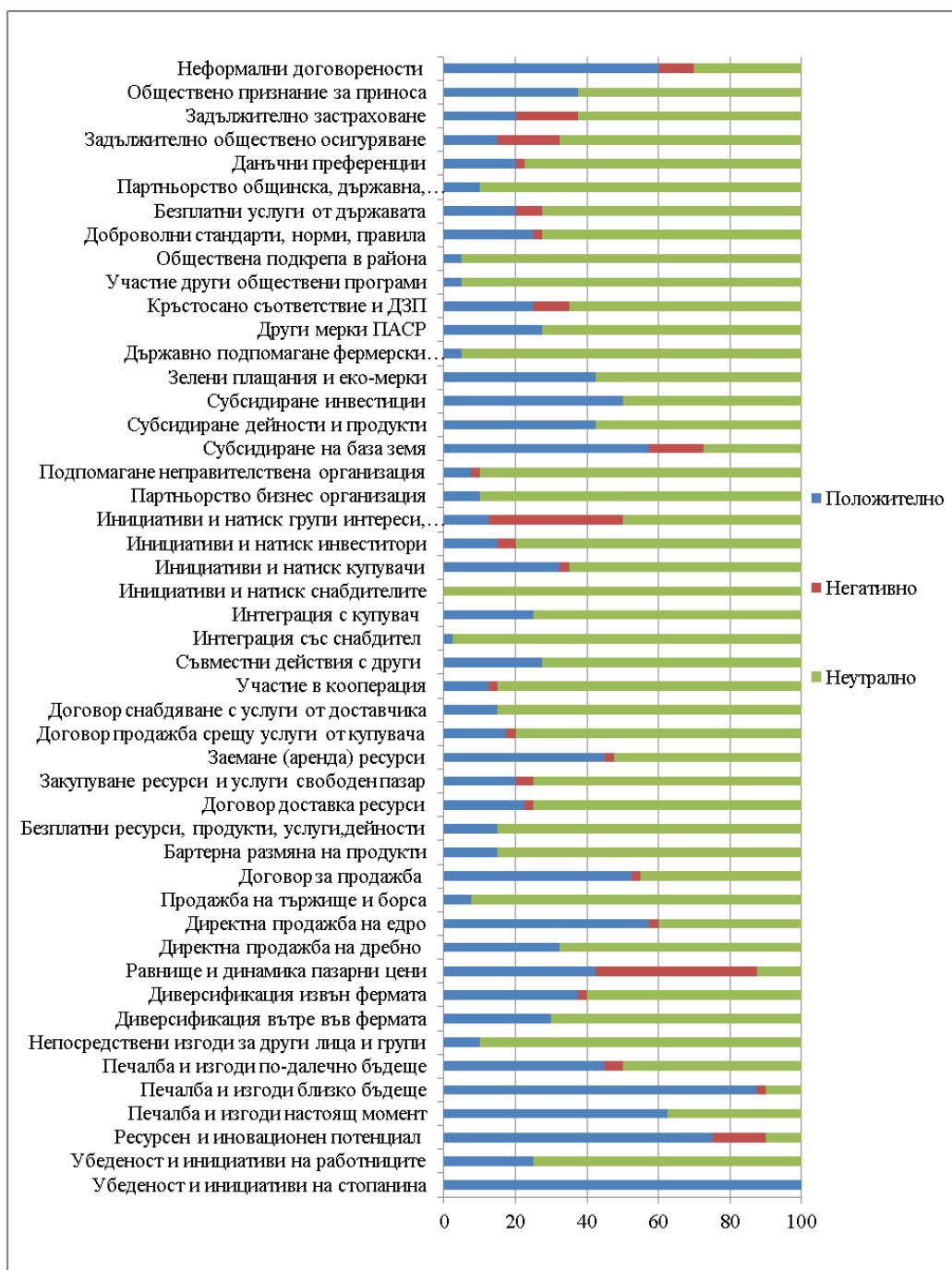
Проучването включва множество въпроси, свързани с използването и ефектите на различните компоненти на системата на управление – лични предпочитания, ресурсен потенциал, тип на управленческата стратегия, прилагани договорни и колективни форми, участие в обществените програми за подпомагане, степен на натиск от страна на общностите и партньорите, и т.н. Първоначално менажерите оценяват въздействието на всяка управленческа форма като „позитивно“, „неутрал“, или „негатив“. След това се установяват връзките между „оценки“ на менажерите за ефективността на управленческите форми и нивото на устойчивост на съответните ферми. Интегралните оценки са аритметична средна от оценките на индивидуалните стопанства от определен вид.

2. Релации между ефективността на управленческите форми и аграрната устойчивост

Проведената анкета установи, че за всички менажери „личната убеденост и инициативи на стопанина“ са важен положителен фактор за поддържане и подобряване на аграрната устойчивост и всички нейни

измерения (Фигура 1). Разбиранията, уменията и целенасочените действия на аграрните предприемачи и менажери на стопанствата от всички юридически типове, размери, производствена специализация, екологическо и географско разположение са ключов фактор за реализиране на социално-икономическите и екологически аспекти на аграрната устойчивост. В същото време едва една четвърт от менажерите смятат, че „личната убеденост и инициативи на работниците“ са положителен фактор за аграрната устойчивост (Фигура 1). Това е важно при новаторски стопанства от различен вид, които разчитат и създават условия за включване на всички работници в подобряване на стопанската дейност и аграрната устойчивост – подбор на квалифицирани кадри, постоянно обучение, свобода за прилагане и експериментирание на инициативи, делегиране на управление и отговорности, силни стимули, обвързване на възнагражденията с крайни резултати от дейността и т.н. За голямата част от българските ферми обаче наетият труд няма необходимите качества, свобода и/или мотивация и не допринася съществено за издигане на аграрната устойчивост.

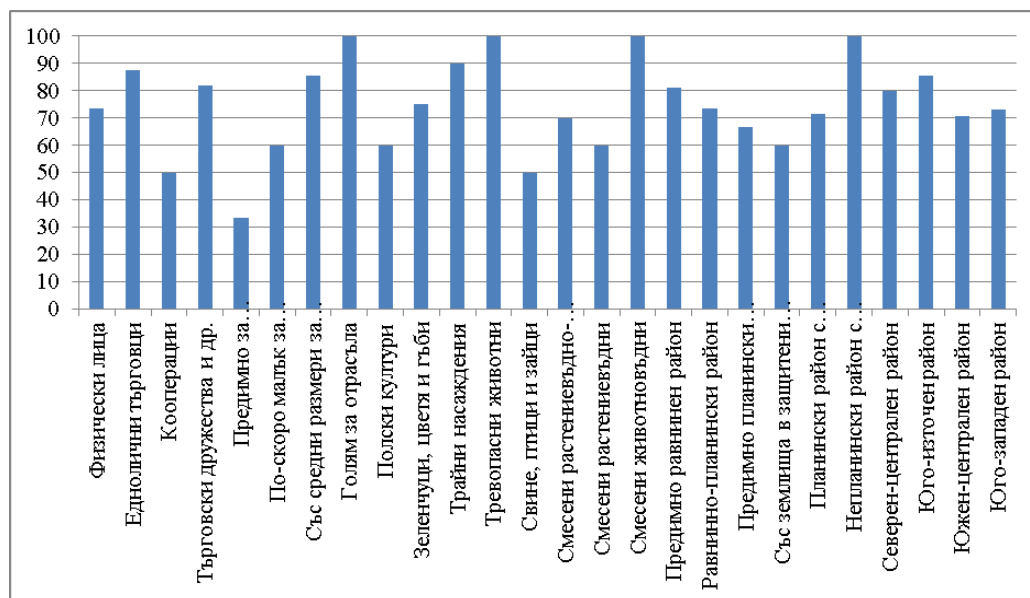
Според три четвърти от менажерите на анкетираните стопанства наличният „ресурсен и иновационен потенциал на фермата“ допринася положително за аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (Фигура 1). Болшинството от фермите оценяват като високо значението на този фактор и смятат, че стопанството им има необходимите човешки, поземлени, материални и интелектуални ресурси за реализиране на социално-икономическите и екологическите цели на аграрната устойчивост. Най-често контролът на критичните за стопанството ресурси се гарантира чрез вътрешно управление (придобиване на собственост, постоянен трудов договор за наемане на работна сила и т.н.) или външна колективна или водеща организация (кооперация, сдружение, асоциация, холдинг и др.). По-мобилните ресурси се управляват чрез договори за дългосрочна аренда, а за универсалните активи и продукти се разчита на пазарните форми. Заедно с това обаче 15% от анкетираните стопанства оценяват като негативен ефекта от недостатъчния си ресурсен и иновационен потенциал по отношение на нуждите на устойчивото развитие. Много от фермите с по-малки размери, с по-ниско обществено подпомагане и в по-бедните райони на страната нямат достатъчно собствени ресурси и иновации, нито достъп до външни източници за ефективно и устойчиво развитие. От друга страна, всеки десети менажер не смята, че наличният ресурсен и иновационен потенциал на стопанството е от значение за аграрната устойчивост и някой от нейните аспекти. Според тази част от фермите за реализирането на социално-икономическите и екологическите измерения на аграрната устойчивост са от по-важно значение персоналните убеждения, умения и стратегии на фермера, обществените политики за стимулиране, регулиране и подпомагане и т.н., а не количеството на наличните в момента ресурси.

Фигура 1. Степен на въздействие на прилаганите частни, колективни и хибридни фактори, форми и стратегии върху аграрната устойчивост

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Стопанствата от различен вид и размери, подотрасли и месторазположение имат в нееднаква степен потенциал от собствени и външни ресурси и иновации за успешно реализиране на стратегиите за устойчиво развитие. С най-голям относителен дял с наличен ресурсен и иновационен потенциал за устойчиво развитие са сред: едноличните търговци и търговските дружества, стопанствата със средни и големи размери, фермите, специализирани в тревопасни животни, смесено животновъдство и трайни насаждения и разположените в равнинни райони и непланински райони с природни ограничения и в Югоизточен и Северен централен район на страната (Фигура 2). С най-малък брой стопанства, с ефективен ресурсен и иновационен потенциал за устойчиво развитие, са сред кооперациите, фермите предимно за самозадоволяване и с малки размери и сред производителите, специализирани в отглеждане на свине, птици и зайци, полски култури и смесено растениевъдство, както и сред стопанствата, разположени в предимно планински райони, със землища в защитени зони и територии и в Южен централен район на страната.

Фигура 2. Положително въздействие на ресурсния и иновационния потенциал на фермата върху аграрната устойчивост (процент)
Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Според болшинството от анкетираните менажери „печалбата и изгодите в настоящия момент“ са важен фактор, който оказва положително влияние в управлението на аграрната устойчивост и основните ѝ аспекти (Фигура 1). Заедно с това обаче останалата значителна част от тях оценяват значението на този тип стратегия като неутрално по отношение на аграрната устойчивост и отделните ѝ измерения. Тези менажери знаят, че

ориентирането на дейността и усилията единствено към печалбата и изгодите в настоящия момент малко допринася за аграрната устойчивост и всички нейни аспекти.

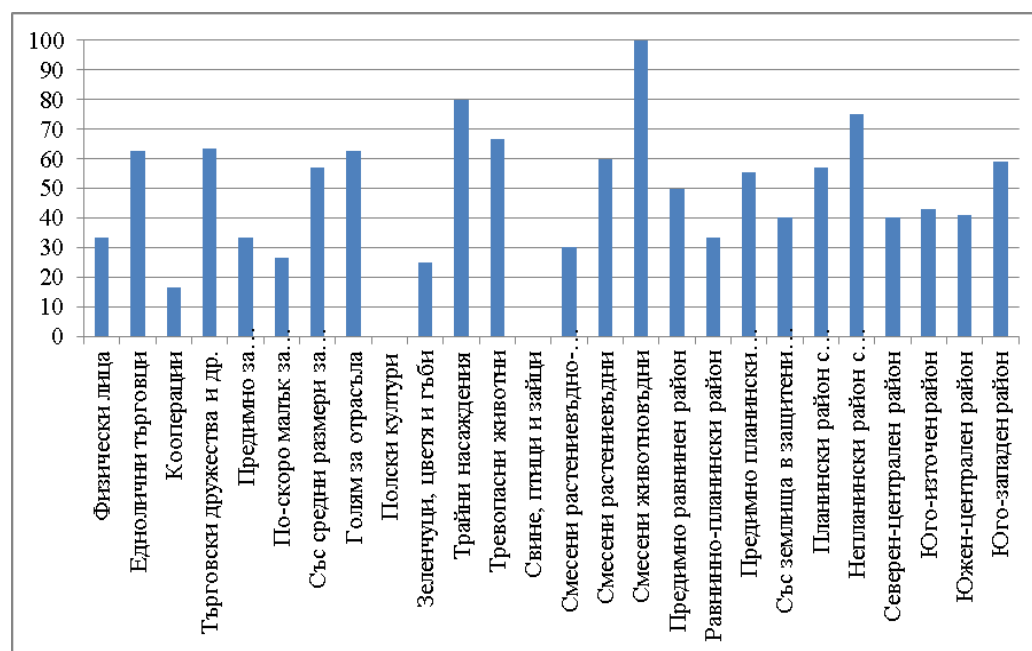
Болшинство от стопанствата смятат, че „печалбата и изгодите в близко бъдеще” са важен фактор, благоприятстващ устойчивото развитие (Фигура 1). Мнозинството от менажерите са убедени, че реализирането на разнообразните социално-икономически и екологически цели на аграрната устойчивост изисква по-дългосрочни усилия и затова предприемат такива стратегии за управление. Само незначителна част от анкетираните оценяват ориентирането към печалбата и изгодите в близко бъдеще като негативно по отношение на аграрната устойчивост и нейните аспекти. Освен това всеки десети менажер смята, че предприемането на „краткосрочна” стратегия, насочена единствено към печалбата и изгодите в близко бъдеще, е неутрален фактор, който не допринася съществено по отношение на аграрната устойчивост и нейните социално-икономически и екологически аспекти.

Една значителна част от всички анкетирани менажери оценява като положително за аграрната устойчивост и нейните основни аспекти насочването на стопанската дейност към „печалбата и изгодите в по-далечно бъдеще” (Фигура 1). Само малка част от стопанствата смята, че подобна стратегия за печелене и ползи в по-дългосрочен план е негативно по отношение на аграрната устойчивост. В същото време обаче всяка втора ферма оценява като неутрално по отношение на аграрната устойчивост и основните ѝ аспекти стратегията за печалба и изгоди в по-далечно бъдеще. Много ферми са принудени да ориентират усилията си към непосредствените изгоди в текущия период или в краткосрочен план поради необходимостта от „икономическо” оцеляване в условия на интензивна конкуренция. Тези много на брой стопанства са малко заинтересовани или способни за дългосрочни инвестиции за подобряване на икономическа си жизнеспособност, социалната отговорност и екологическата целесъобразност. Добре известно е, че подобен тип (краткосрочни) частни фермерски стратегии не съответстват на (дългосрочните) управленчески потребности за устойчиво развитие. Това от своя страна налага намеса на трета страна (държавата, местната власт, частни, неправителствени и международни организации и т.н.) за ефективното постигане на аграрната устойчивост.

В най-голяма степен прилагат стратегии, насочени към печалба и изгоди в по-далечно бъдеще, фирмите от различен тип – търговските дружества и едноличните търговци и стопанствата с едри размери (Фигура 3). Тези ферми имат по-високи финансови и други възможности за дългосрочни инвестиции за аграрна устойчивост, по-високи стимули (стремеж) за развитие на фирмата и оценяват като положително насочването на усилията към дългосрочните изгоди. От друга страна, сравнително малка част от кооперативните стопанства, физическите лица, фермите с малки размери и стопанствата предимно за самозадоволяване имат стра-

тегии за дългосрочна печалба и изгоди. Това е причинено от липсата на средства, стремеж за оцеляване в условията на ниска ефективност и конкурентоспособност и характерния кратък хоризонт за инвестиране в този тип стопанства поради: напреднала възраст на фермерите, липса на наследник, готов да поеме стопанството, невъзможност да се търгуват нерегистрирани ферми или кооперативни дялове, ниска рента и липса на дивидент за кооперативните дялове и акции и т.н.

Фигура 3. Положително въздействие на стратегия, насочена към печалбата и изгодите в по-далечно бъдеще върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

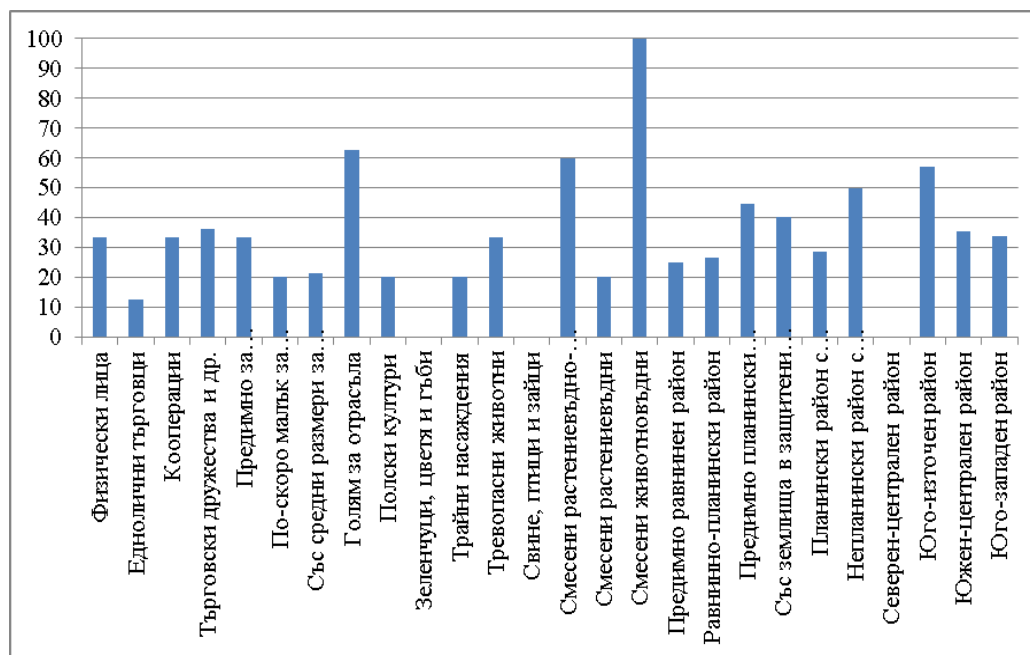
При стопанствата с различна специализация към дългосрочната печалба и изгоди насочва стратегиите си голямата част от фермите в трайни насаждения, смесено животновъдство и тревопасни животни. Това са предимно производства, които изискват дългосрочни вложения и които като правило се „откупуват“ в по-дълги времеви периоди. От друга страна, в производствата с бърза възвръщаемост на инвестициите дългосрочната печалба и изгоди са в по-малка степен фактор за формиране на стратегиите. Нито един от производителите в сектора на полски култури и свине, птици и зайци не оценява като положителна подобна стратегия, а при зеленчуци, цветя и гъби само една четвърт от тях. Очевидно е, че подобни стратегии малко допринасят за подобряване на социалните и екологическите аспекти на аграрната устойчивост.

Също така в райони с природни ограничения сравнително по-голям дял от менажерите оценяват като положителна стратегията, насочена към дългосрочна печалба и изгоди. В същото време в равнинно-планински райони само една трета от земеделските производители прилагат дългосрочни стратегии за аграрна устойчивост. В различните географски райони приблизително еднакъв дял от стопанствата прилагат дългосрочни стратегии за управление на аграрната устойчивост. Изключение правят единствено фермите в Югозападен район, където в по-голяма степен се оценяват благоприятните ефекти на дългосрочните стратегии върху различните аспекти на аграрната устойчивост.

Нашето проучване установи, че само за всеки десети от анкетираните менажери „непосредствените изгоди за други лица и групи“ са положителен фактор за насочване на тяхната дейност (Фигура 1). Подобни цели са важни предимно за земеделските кооперации, при които освен за членовете и работещите, изгодите са от особено значение (или поне така декларирани) и за фермерските домакинства и селските общности. Според останалата голяма част от стопанствата обаче непосредствените изгоди за други лица и групи не са част от техните стратегии и нямат значение (неутралност) по отношение на аграрната устойчивост или нейните аспекти.

Според 30% от анкетираните менажери те прилагат стратегия на „диверсификация на дейността вътре във фермата“ и тя оказва положително влияние на аграрната устойчивост и нейните аспекти (Фигура 1). Много от фермите произвеждат няколко продукта и/или услуги за по-добро използване на наличните земи и други ресурси, прилагане на ефективна агротехника (сеитбооборот) и опазване на природната среда, намаляване на риска от колебания на климат и пазарни цени, използване на свободна техника (предоставяне на механизирани и др. услуги) и т.н. В същото време нито едно от стопанствата не оценява като негативно по отношение на аграрната устойчивост диверсификацията на дейността в границите на стопанството. Заедно с това обаче мнозинството от анкетираните стопанства залагат на друга по-ефективна стратегия – на специализация на дейността в един или няколко продукта. За 70% от менажерите диверсификацията на дейността вътре във фермата има неутрално влияние върху аграрната устойчивост и нейните различни аспекти. По-високата специализация позволява реализиране на икономии на размери и мащаби, повишаване на производителността, инвестиране в специализирани умения и техника, по-ефективен маркетинг (продажба на един продукт в големи обеми, договаряне на по-добри цени, изграждане на репутация, развитие на връзки по веригата за реализация и т.н.). По време на изследването бяха дадени много примери, когато анкетираните стопани „експериментират“ в диверсификация на производството, търсейки по-високи изгоди, като в зависимост от резултатите или се отказват, или навлизат в новите производства.

Фермите от различен вид, производствена специализация и месторазположение, в различна степен, се възползват от благоприятните резултати на диверсификацията вътре във фермата. В най-голяма степен прилагат стратегия на диверсификация във фермата и оценяват като положително нейното влияние върху аграрната устойчивост търговските дружества и всяка трета от кооперациите и физическите лица (Фигура 4). В същото време болшинството от едноличните търговци масово практикуват продуктова специализация и само 12,5% от тях смятат, че диверсификацията вътре във фермата е положителен фактор за аграрната устойчивост.

Фигура 4. Положително въздействие на диверсификацията на дейността вътре във фермата върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Анкетата също установи, че в най-голяма степен диверсификация на дейността вътре във фермата се прилага от стопанствата с големи за отрасъла размери. Този тип ферми имат по-високи възможности за търсене на изгоди в много направления, стимули за разпределение на риска и агротехнологическа необходимост от някаква диверсификация за ефективно използване на ресурсите (земя, труд, техника) и природосъобразно земеделие (необходимост от редуване на културите). От друга страна, по-малките по размер стопанства в по-малка степен оценяват като положително прилагането на стратегии за вътрешнофермерска диверсификация.

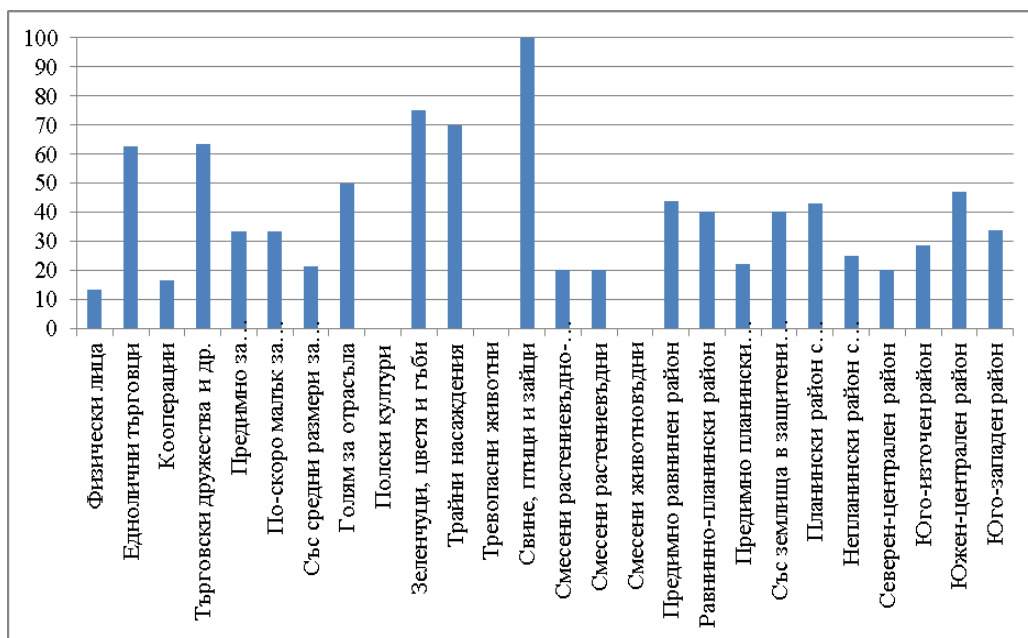
Всяко трето от стопанствата, предимно за самозадоволяване, диверсифицира дейността си вътре във фермата за по-пълно задоволяване на многообразните си нужди от селскостопански продукти и по-добро използване на семейните ресурси.

При стопанствата с различна специализация в най-голяма степен прилагат диверсификация в границите на фермата тези със смесено животновъдство) и смесено растениевъдство и животновъдство. В същото време нито едно от стопанствата във високо специализираните производства като зеленчуци, цветя и гъби, и свине, птици и зайци не прилага продуктова специализация вътре във фермата. В сравнително по-малка степен този тип стратегия се прилага и в секторите полски култури и смесено растениевъдство. По-голям дял от стопанствата, разположени в планинските райони, в непланински райони с природни ограничения и със земища в защитени зони и територии в по-висока степен прилагат диверсифициране вътре във фермата за подобряване на аграрната устойчивост. По-голямата част от фермите в равнинни и равнинно планински райони, както планински райони с природни ограничения не смятат, че диверсификацията на дейността вътре в стопанството е ефективна стратегия за издигане на аграрната устойчивост. Тези ферми се стремят да специализират в определен продукт/и, за да повишат продуктивността на ограничените аграрни ресурси в тези райони. В най-голяма степен са диверсифицирани стопанствата в Югоизточен район на страната, докато нито едно от тези в Северен централен район не оценява като положителна подобна стратегия по отношение на аграрната устойчивост.

Значителна част от анкетираните менажери практикуват стратегия за диверсификация на дейността извън фермата и оценяват като положително нейното влияние върху аграрната устойчивост (Фигура 1). Голяма част от стопанствата диверсифицират в преработка на продукцията (вино, млечни продукти и др.) или нейната реализация (магазини, собствени марки и др.), докато други посочват голямо разнообразие от други дейности (снабдяване на материали и технологии за оранжерии, хотелиерство, транспорт, планински туризъм и т.н.). Нашето проучване също установи, че много индивиди или домакинства, които имат друг основен (неаграрен) бизнес или временно свободни ресурси (време, безработица, учащи, собствена земя и т.н.), „диверсифицират“ във фермерска дейност, за да повишат фамилните доходи или използват свободните ресурси. Това са предимно по-млади предприемачи с успешен (или развиващ се) семеен бизнес в други сектори на икономиката (хотелиерство, фитнес клуб, планински туризъм и т.н.), които инвестират в аграрната сфера (производство на охлюви, ягоди). Някои от тях се включват в дейността и/или управлението на съществуващи фамилни ферми (на родители, роднини), за да се възползват от различни форми на обществена подкрепа като подпомагане на млади фермери и др.

Болшинството от анкетираните стопанства са изключително специализирани в селскостопанската дейност, не практикуват диверсифика-

ция извън фермата и оценяват като неутрално въздействието на този фактор върху аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти. Малка част от менаджерите дори смятат, че диверсификацията на дейността извън границите на фермата е отрицателен фактор за аграрната устойчивост или за нейните икономически, социален и/или екологически аспект(и). В най-голяма степен прилагат диверсификация извън фермата фирмите от различен тип (Фигура 5). Това са бизнес ориентирани форми, чиито предприемачи имат ресурси и непрекъснато търсят възможност за печалба в аграрния сектор и извън него. От друга страна, сравнителна малка част от физическите лица и кооперациите практикуват диверсификация извън границите на фермата и смятат, че подобна стратегия е благотворна по отношение на аграрната устойчивост. Подобно половината от едрите по размер стопанства виждат в диверсификацията извън фермата средство за издигане на аграрната устойчивост или някой от нейните (предимно икономически) аспекти. Най-слабо се прилага извънфермерска диверсификация при средните по размер ферми.

Фигура 5. Положително въздействие на диверсификацията на дейността извън фермата върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

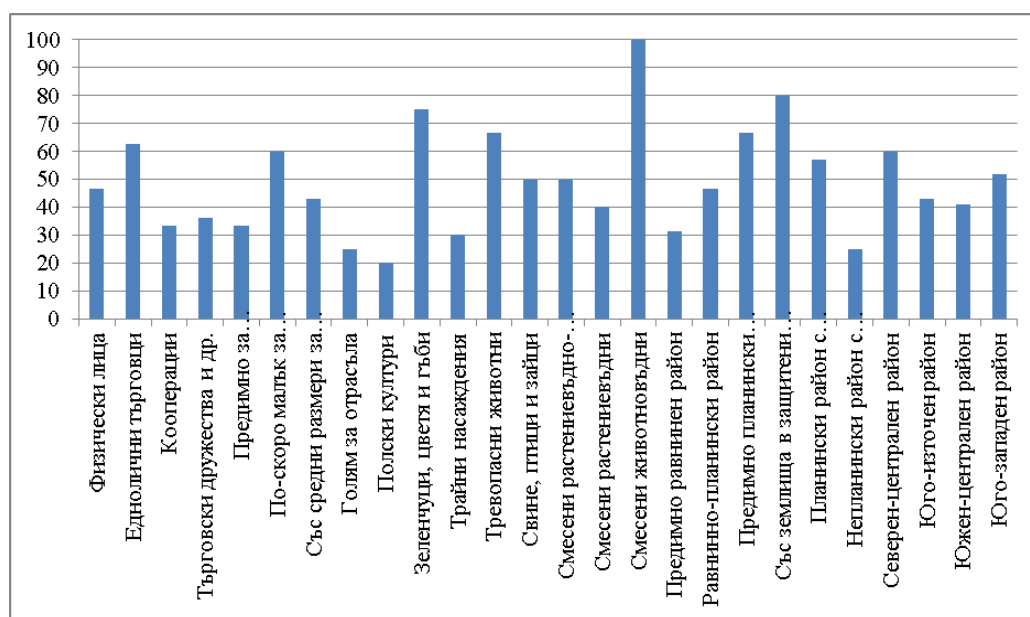
Нито едно от стопанствата, специализирани в полски култури, тревопасни животни и смесено животновъдство не практикува подобна стратегия или я оценява като благоприятна за издигане на аграрната устойчивост. В същото време всички от фермите, специализирани в сектора на

свине, птици и зайци и голямата част от тези в зеленчуци, цветя и гъби и в трайни насаждения прилагат стратегии за диверсификация на дейността извън фермата. Това са обикновено подсектори със значителни икономически проблеми (свинепроизводство, зеленчукопроизводство и др.) или тясно интегрирани с преработката производства (лозарство, млекопроизводство, и др.). Стопанствата в равнинните и равнинно-планинските райони в по-голяма степен използват диверсификация извън фермата от тези в планинските райони. Заедно с това обаче фермите, разположени в планински район с природни ограничения и със земища в защитени зони и територии практикуват по-масово стратегия на извънфермерска диверсификация от стопанствата в непланински райони с природни ограничения. Най-голям дял от менажерите оценяват като положителна върху аграрната устойчивост диверсификацията на дейността извън фермата в Южен централен район, а в най-малка степен практикуват подобна диверсификация фермите в Северен централен район. Всичко това е резултат на съществуващите практически възможности за диверсифициране на бизнеса (потребителско търсене, налични ресурси, предприемачески умения, свободно време и др.), така и на реалните потребности и виждания на земеделските производители в тези райони.

Според значителна част от анкетираните менажери „равнището и динамиката на пазарните цени“ оказва положително влияние (ръководи, координира, стимулира) на тяхната дейност и аграрната устойчивост (Фигура 1). Благотворното въздействие на пазарните механизми се оценява от различен тип ферми и производители, в различни подотрасли и райони, които се възползват от сравнителните си предимства и добра конкурентоспособност и печелят от ценовите равнища и динамика. В същото време една немалка част от стопанствата смята, че равнището и динамиката на пазарните цени не оказва влияние върху аграрната устойчивост и някои от нейните аспекти. Някои дребни, и в отдалечени от големите населени места, производители не „усещат“ реалните пазарни цени и тяхната динамика (неразвити или липса на пазари). За друга част от менажерите постигането на аграрна устойчивост изисква по-дългосрочна стратегия, а не управление, базирано на колебанията на („текущите“) пазарните цени. Нещо повече, някои от „продуктите“ на фермата имат характер на обществени стоки (опазване на традиции, природна среда, биоразнообразие и т.н.), за които изобщо липсват пазари и цени. За най-голямата част от анкетираните стопанства равнището и динамиката на пазарните цени на съвременния етап оказва негативно влияние върху аграрната устойчивост и отделните й аспекти. Болшинството от менажерите подчертават отрицателното влияние на пазара като доминиращ механизъм за поддържане (и постигане) на икономическите, социалните и екологическите цели на аграрната устойчивост. Най-често се посочва, че пазарните цени са прекалено ниски за ефективно (рентабилно) възпроизводство и устойчиво земеделие. Също така се подчертава, че колебанията са значителни и не прогнозируеми и пречат на управлението на аграрната устойчивост, което

изисква дългосрочни и постоянни инвестиции във високопродуктивно, социалнозначимо и природоконсервиращо производство. Също така липсата на каквито и да е цени и пазари за някои от социалнозначимите (обществени, полуобществени, колективни, полу-частни и т.н.) продукти и услуги на фермите (опазване, подобряване и възстановяване на природните ресурси и екосистемите) не създава достатъчно стимули за ефективни действия в тези направления.

Негативното влияние на равнището и динамиката на пазарните цени върху аграрната устойчивост в най-голяма степен се усеща при едноличните търговци и физическите лица, стопанствата с малки и средни размери, специализираните в зеленчуци, цветя и гъби, тревопасни животни и смесено животновъдство, фермите, разположени в планинските райони, и тези със землища в защитени зони и територии, както и в Северен централен район на страната (Фигура 6). В най-малка степен равнището и динамиката на пазарните цени въздейства отрицателно на кооперациите и търговските дружества, едрите ферми и стопанствата предимно за самозадоволяване, производителите, специализирани в полски култури (всеки пети от тях) и трайни насаждения, стопанствата, разположени в равнинни райони и в непланински райони с природни ограничения, както и в Южен централен район на страната.

Фигура 6. Отрицателно въздействие на равнището и динамиката на пазарните цени върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

За да се възползват максимално от пазарните възможности и да се защитят от пазарните рискове (ниски цени, ценови колебания, договорна асиметрия, възможен опортюнизъм, забавено плащане и т.н.), земеделските производители използват и/или развиват различни ефективни форми за реализация на продукцията си. „Директна продажба на дребно на продукти и услуги” се практикува като ефективна форма на маркетинг от една трета от анкетираните стопанства (Фигура 1). Това са стопанства от различен вид, размер, специализация и месторазположение, за които директните продажби са високоефективни поради по-добрите цени „на дребно”, ниските разходи за директен маркетинг (от фермата или локален пазар), липсата на риск от измами и т.н. Обикновено това са по-малки по-размер производители, които имат малки по обем производство и продажби, постоянни клиенти в района и/или благоприятно разположение (близост до магистрала, курорт, голям потребителски център и др.), сезонна и висококачествена продукция с голямо търсене (пресни плодове и зеленчуци, агнешко месо, екопродукти и т.н.). В някои случаи селскостопанската продукция се продава в „пакет” с друга услуга и се печели от общия маркетинг на дребно – собствено бране от клиента, сервиране на произведени пресни или преработени продукти в собствен ресторант и т.н. Много от големите вертикално интегрирани селскостопански производители (като лозаро-винарски комплекси със собствени лозя и изби, мандри, месопреработватели със собствени животни, и др.) имат и свои фирмени магазини за директна продажба на дребно на крайната продукция в района и/или в големите градове в страната. Нито един от анкетираните менажери не смята, че тази форма на маркетинг се отразява негативно на аграрната устойчивост. В същото време обаче за болшинството от българските стопанства директната продажба на дребно на продукти и услуги няма съществено значение за управление на аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти.

Голямата част от нашите ферми използват други (по-ефективни) форми за организация на реализацията на продукцията си. Болшинството от анкетираните стопанства широко практикуват „директната продажба на едро” на продукцията си и оценяват положителното влияние на тази форма върху аграрната устойчивост (Фигура 1). Това са по-големи производители от различен вид, които имат достатъчни обеми и равнище на стандартизация на продукцията. Продажбата обикновено се договаря и осъществява директно от фермата (полето), като най-чести купувачи са големи преработвателни, търговски вериги, прекупвачи, износители и др. Значителна част от всички стопанства в страната не практикуват директна продажба на едро или не смятат, че тази форма има съществено значение за аграрната устойчивост и някой от нейните аспекти. От друга страна, само незначителен дял от земеделските производители смятат, че директната продажба на едро не е ефективна форма преди всичко за икономическата устойчивост в селското стопанство поради по-ниските цени и печалба.

„Продажбата на тържище и борса“ не е популярна форма за реализация на произведената продукция в българските ферми. За голямото мнозинство от анкетираните менажери тази форма няма съществено значение за аграрната устойчивост и нейните основни аспекти. Заедно с това, според малка част от стопанствата, възможността за търговия на тържища и борси е положителен фактор в управлението на аграрната устойчивост. Това се отнася преди всичко за икономическия аспект на устойчивостта, за който „откриването“ на действителните (конкурентни) пазарни цени, посредством продажба на официално тържище или борса, е важен фактор за максимална резултатност на маркетинга.

„Договорът за продажба на продукти и услуги“ е друга основна форма за управление на маркетинга на фермерска продукция. Според повече от половината от анкетираните менажери те често използват договори за продажби и те оказват положително въздействие върху аграрната устойчивост. Обикновено се работи с няколко купувачи, за да се подсигури успешна реализация на продукцията и максимализират приходите. Договорът за изкупуване, продажба или маркетинг е важно средство за планиране и гарантиране на реализацията на произведената продукция и на продажните цени. Тази форма се прилага от комерсиални стопанства от различен вид, производствена специализация и месторазположение, като предимно се ползва договор за една година или отделна реколта. Краткосрочната договорна форма обикновено е политика и изискване на големите изкупвателни (преработвателни, търговски вериги, посредници, износители и др.) или предпочитание на самите фермери. Много често фермерите желаят да запазват свободата си, за да могат да подменят купувача през следващия сезон при неудовлетворителни (ниски) цени, забавено заплащане за продукцията, липса на допълнителни изгоди (кредитиране, съпътстващи услуги и т.н.), промяна в структурата на дейността, поява на перспективен партньор и/или по-ефективен канал за реализация и т.н. Само малка част от стопанствата оценяват като негативно по отношение на аграрната устойчивост използването на договор за продажба на продукти и услуги. Това е най-вече в случаите, когато фермерите са изправени пред малко на брой големи купувачи (ситуация на квази или пълен монопол), които налагат неприемливи договорни цени, условия и/или нарушават договореностите, без да компенсират ощетените ферми. Често по-дребните производители не могат да отговорят на потребностите на купувачите за определени обеми, срочност и редовност на доставките, качество на продукта, сортова структура и т.н. В други случаи договорът не включва заплащане на непродадената продукция от търговеца и тя се връща (както е при пресните зеленчуци и плодове), като допълнително намалява печалбата на фермерите. Голям дял от българските стопанства не ползват договорната форма при реализация на продукцията си и смятат, че тя няма значение за аграрната устойчивост или нейните отделни измерения.

Болшинството от анкетираните стопанства не практикуват бартерна „размяна на продукти и услуги за други продукти и услуги” и не смятат, че тази управленческа форма има съществено значение по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 1). Също така за нито едно стопанство подобни натурални размени не представляват отрицателен фактор за аграрната устойчивост и някой от нейните аспекти. Една малка част от фермите смятат, че размяната на продукти и услуги за други продукти и услуги има положително значение за аграрната устойчивост. Това са предимно стопанства с по-малки размери, в безлюдни и отдалечени от населените места райони. В условия на несъвършени или липса на пазари за продукти и услуги, ниски доходи на фермерите и селските домакинства (липса на парични средства), липса на алтернативна заетост или напреднала възраст на заетите, доминиране на монополи в изкупуването и др. някои производители разменят (вместо да търгуват) част от произведените продукти и услуги във взаимен интерес, като по този начин подобряват общата икономическа, социална и/или екологическа устойчивост на селското стопанство в района.

Болшинството от анкетираните менажери не практикуват „безплатното предоставяне на ресурси, продукти, услуги и дейности” и не смятат, че то има значение по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 1). Въпреки това нито едно от стопанствата не оценява като негативно безплатното предоставяне на ресурси, продукти, услуги и дейности от други и/или за други агенти. За сравнително малка част от стопанствата безплатното предоставяне на ресурси, продукти, услуги и дейности е положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост. Някои от по-дребните производители получават безплатни услуги от други агенти и организации (фермери, кооперации, неправителствени и международни организации, държавни и регионални агенции и т.н.). Подобно подпомагане подобрява ефективността на „бенефициентите” и повишава аграрната устойчивост в района или подотрасъла. Често обаче става дума за „безплатно” предоставяне на определени продукти и/или услуги между аграрни (и други) агенти в очакване на други или бъдещи „насрещни” безплатни продукти и/или услуги. Някои фермери съобщават за неформално „безплатно” предоставяне под аренда на критични ресурси като земеделска земя, постройки и т.н. като единствена форма да се поддържа земята и другите активи в добро състояние на отсъстващи от района (страната) или възрастни собственици. Посочват се и примери за „безплатна аренда” на земеделски земи срещу отказ от получаване на държавни субсидии (на база използвана земеделска земя и др.) от страна на ползващите фермери. Последното е нелегитимна форма за получаване на взаимни изгоди от поземлени собственици и фермери, която обаче поддържа аграрната устойчивост и не ощетява данъкоплатците.

Според три четвърти от анкетираните менажери техните стопанства не ползват специални „договори за доставка на необходимите ресурси” и подобна форма няма значение по отношение на аграрната устойчивост

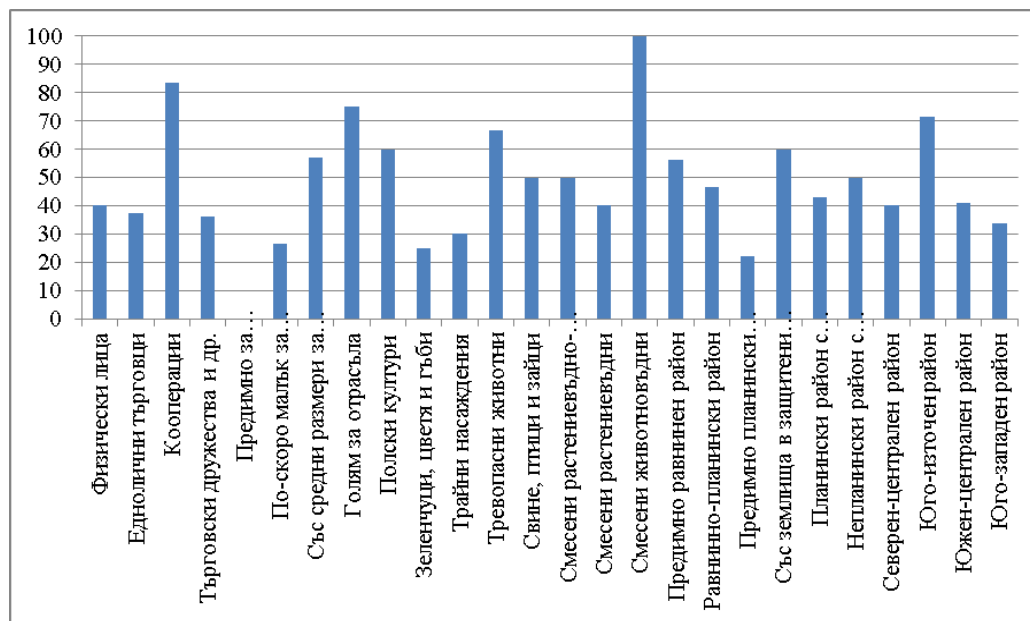
(Фигура 1). Обикновено пазарите на снабдяване с основни суровини, материали и ресурси за селското стопанство „работят“ добре (силна конкуренция, множество доставчици и т.н.) и не се налага използване на специални форми за управление (гарантиране) на доставките. Също така фермери не са големи потребители на „външни“ ресурси и не се налага да разработват специални (договорни) форми за управление на стандартни доставки, като обикновено ползват свободния пазар при необходимост. Освен това най-често се развиват дългосрочни взаимоотношения (висока честота на сделките между фермера и доставчика), като партньорите се опознават и са заинтересовани от ограничаване на опортюнистично поведение (лошата репутация се наказва лесно чрез смяна на доставчика). Само малка част от стопанствата оценява като негативно наличието на договор за доставка на необходимите ресурси, предвид на неизгодни цени или условия за ползване (един или малко на брой снабдители). Немалка част от менажерите смятат, че прилагането на договорната форма при снабдяването с необходимите ресурси е положителен фактор за аграрната устойчивост. Договорната форма се предпочита, когато става дума за големи и чести доставки на необходими в стопанството ресурси. Специалният договор дава възможност да се прецизират условията на размяна и доставките към нуждите на определена ферма, а така също гарантира стабилни отношения между партньорите и възможност за защита (оспорване) на правата чрез формалната съдебна система. Редица големи производители посочват примери с доставка на специални сортове (грозде, пшеница и др.) от чужбина. Често обаче наличието на квази- или пълен монопол (при доставка на фуражи, електричество, вода, важни суровини и т.н.) води до сериозни щети за фермерите дори и при наличие на договори. В тези случаи е невъзможно ефективното наказване чрез смяна на снабдителя и/или санкционирането на договорите (получаване на компенсации за щети) по законен ред.

„Закупуването на необходимите ресурси и услуги от свободния пазар“ е положителен фактор за аграрната устойчивост и се практикува от една пета от анкетираните стопанства (Фигура 1). Това са стопанства от различен тип, за които пазарното управление на необходимите ресурси и услуги е най-ефективно. В същото време за част от стопанствата текущото купуване на ресурсите и услугите от „свободния“ пазар е негативен фактор за аграрната устойчивост. Това е резултат от вече отбелязаните по-горе случаи на единични или малко на брой доставчици за определени ферми, подотрасли и/или райони на страната. Най-голямата част от менажерите са на мнение, че закупуването на необходимите ресурси и услуги чрез купуването от свободния пазар е неутрална по отношение на аграрната устойчивост форма за управление. Това предполага конкурентни (добре работещи) пазари за доставка на стандартизирана продукция, които не носят никакви специални облаги или щети на ползващите ги фермери.

Според голяма част от анкетираните менажери „заемането (арендата) на необходимите ресурси” е използвана форма и тя оказва положително влияние на аграрната устойчивост и нейните основни аспекти (Фигура 1). Основната част от големите стопанства в страната са и огромни арендатори от многочислени дребни поземлени собственици, като арендата е основна форма за разширяване на размерите на стопанството в последните десетилетия. Обикновено се практикува дългосрочна аренда, когато се инвестира в трайни насаждения, дългосрочни подобрения на земята, изграждане на сгради и съоръжения и др. Най-често арендата е допълнителна форма за управление на снабдяването със земя, като придобиването на собственост е предпочитана от големите инвеститори, особено когато се правят вложения с висока специфичност към земята (лозови масиви, овощни градини, постройки и съоръжения и др.) или свързаните производства (винопроизводство, млекопреработка и т.н.). В много случаи обаче се прилага краткосрочна (едногодишна) аренда, при желание за експериментирание с нови производства, при оранжерийно производство и монокултура с едногодишни (налагащо периодична смяна на участъците), или поради нежелание на собствениците за дългосрочни договори и/или кооперативно членство (лесна смяна на арендатора при високо пазарно търсене на земя). В същото време повече от половината от стопанствата в страната не използват заем или аренда на земи или други ресурси или пък не смятат, че тази форма е от съществено значение за аграрната устойчивост и някое от нейните измерения. Само малка част от фермерите са на мнение, че заемането и арендата на необходимите ресурси оказва негативно влияние върху аграрната устойчивост. Най-често се имат предвид екологическите и социалните аспекти на устойчивостта. Масовото използване на големи поземлени участъци за едногодишна монокултура (липса на сеитбооборот) през последните години има отрицателни ефекти за съхранение на почвите (обедняване, ерозия), ландшафта и биоразнообразието. Заедно с това концентрирането на земите в малко на брой едри и силно механизирани стопанства е свързано с унищожаване на по-малките семейни ферми и намаляване на заетостта и се отразява негативно на социалната устойчивост на аграрния сектор.

В най-голяма степен положителното влияние върху аграрната устойчивост на заемането и арендата на необходимите ресурси се отразява на кооперациите и стопанствата със средни и големи размери (Фигура 7). Тези именно стопанства в най-голяма степен практикуват аренда и заем (най-вече на земеделски земи) и използват тази специфична форма за издигане на устойчивостта на селскостопанското производство. Като най-благоприятно е отчетено използването на арендата и заемането на ресурси в стопанствата с полски култури, тревопасни животни и смесено животновъдство. Заедно с това арендата и заемането на ресурси имат по-голямо значение за фермите в равнинните и равнинно-планински райони, в стопанствата със землища в защитени зони и територии, както и

тези, разположени в Югоизточен район на страната. За голямата част от всички други категории стопанства и райони на страната тази специфична форма за разширяване на размерите на фермата и управлението на аграрната устойчивост има по-малко значение или се оценява като неутрално.

Фигура 7. Положително въздействие на заемането (арендата) на необходимите ресурси върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Според болшинството от анкетираните стопанства те не ползват „обвързан договор за продажба с получаване на услуги от купувача” и подобна специална форма няма значение за аграрната устойчивост и нейните аспекти (Фигура 1). В същото време една немалка част от анкетираните менажери оценяват като положително значението на практикуваните обвързани договори за продажба с получаване на услуги от купувача. Това са обикновено по-малки производители в различни подотрасли и райони, за които получаваните „в пакет” с маркетинга допълнителни услуги (безплатен кредит, консултации, доставка на материали, лабораторни тестове, охладителни вани, транспортиране и др.) от купувачите са от съществено значение. Този тип ферми нямат собствен вътрешен потенциал на организиране на подобни дейности и/или лесен достъп, или необходимите средства за доставка на необходимите услуги от пазара или други снабдители. Пакетът от получаваните „безплатни” услуги с продажбата на фермерска продукция най-често включва авансово финансиране, префе-

ренциална лихва и кредит, транспортиране от фермата, агрономически или ветеринарно-медицински консултации, лабораторни тестове за качество и безопасност, обучение на персонал, пазарна информация, складова или охладителна база, съдействие за намиране на доставчици или доставка на критични суровини и материали (лекарства, фуражи и др.) и т.н. Само незначителна част от анкетираните менажери оценяват като отрицателно по отношение на аграрната устойчивост използването на обвързан договор за продажба с получаване на обвързани услуги от купувача.

Подобно на обвързания маркетинг, част от стопанствата прилагат и „обвързани договори за снабдяване с получаване на услуги от доставчика” и оценяват като положителна тази форма по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 1). Това обикновено са производители от различен вид, подотрасли и райони, за които получаваните „в пакет” с доставката допълнителни услуги са от съществено значение. Пакетът от услуги най-често включва кредитиране, транспортиране, консултиране, намиране на купувач или изкупуване на фермерска продукция и др. Болшинството от анкетираните стопанства не практикуват подобна форма на обвързано снабдяване и не смятат, че тя е важна по отношение на аграрната устойчивост. Също така нито един менажер не смята, че този тип управление на снабдяването има негативно значение за аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ.

Нашето проучване установи, че голямото мнозинство от анкетираните стопанства не вземат „участие в кооперации” от какъвто и да е тип (съвместно снабдяване, маркетинг, кредитиране, логистика, лобиране и т.н.) и не оценяват подобно членство като значимо за аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (Фигура 1). Болшинството от стопанствата не смятат за ефективно членуването в кооперации, тъй като не виждат особени частни изгоди, а само разходи за членски внос, участие в дейността и т.н. В последните години броят на традиционните кооперации значително намаля и тяхната дейност се ограничи в резултат на ниската ефективност, лошото управление и загубване на сравнителните предимства по отношение на другите форми (собствена ферма, договор, пазар, фирмена организация и т.н.). Много от съществуващите кооперации започнаха да функционират като ориентирани към пазара производствени корпорации, в „частен” интерес на менажерите и малки групи около тях. В същото време много малко от тях успяха да ориентират дейността си към по-добро обслужване на потребностите на членовете и селските общности и в реализиране на колективни проекти за социално-икономическо развитие, екология, разпределение на риска, лобиране и т.н. В резултат на всичко това броят на кооперациите, броят на кооперативните членове и размерът на кооперативните стопанства значително намалява в последните години. Ето защо много от фермерите оценяват като неутрално знанието на кооперациите в реализиране на целите за социално-икономическа и екологическа устойчивост в сектора. Нещо повече, малка част

от менаджерите дори смятат, че подобно включване в кооперации на съвременния етап е негативен фактор за управление на аграрната устойчивост. Само незначителна част от фермите участват в някаква кооперация и оценяват като положително това членство за аграрната устойчивост или някой нейн аспект. Това са предимно по-малки стопанства на фермери в напреднала възраст. За тези стопани участието в кооперация дава възможност за (основна или допълнителна) трудова заетост и/или евтино и сигурно снабдяване на важни услуги и продукти (обработка на земеделски земи, предоставяне на храни за домакинството, фуражи за животните, механизирани или други услуги и т.н.). В последните години има и случаи на формиране на успешни кооперации „от нов тип“ за ефективно обслужване на реални потребности на членовете – колективен маркетинг, преработка, договаряне, лобиране за обществена подкрепа и др. Подобни примери са малко като членството в този тип кооперации е малобройно, а участниците са дребни производители. Това, от своя страна, не дава възможност да се реализира напълно потенциалът на кооперативната форма за подобряване на аграрната устойчивост дори когато колективна форма извън фермерските врати е силно необходима (например колективно договаряне и маркетинг на продукцията).

Според болшинството от анкетираните менажери „участието в съвместни действия с други фермери или нефермери“ няма съществено значение за аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ и не се практикува от тях (Фигура 1). За останалата немалка част от стопанствата обаче участието им в разнообразни колективни действия с други фермери и нефермери е положителен фактор и допринася за подобряване на аграрната устойчивост или някой от отделните ѝ аспекти. В последните години се появиха и стават все по-популярни множество фермерски и нефермерски неформални и формализирани инициативи („колективни действия“) за иновации и качество, възраждане на селски райони и традиционни производства, опазване на природната среда, „кодове за поведение“, защита на интелектуална аграрна собственост (традиционни породи, сортове, специални продукти, специални произходи и защитени наименования) и др. Подобни колективни форми са инициирани от предприемчиви фермери, професионални организации, свързани индустрии (преработка, търговия), неправителствени и граждански организации и др. Тези форми получават нарастваща подкрепа от по-млади фермери от различен тип, професионални и неправителствени организации, държавната и местна власт и други заинтересовани страни. Големият потенциал и потребности на фермерите от подобни „колективни“ действия обаче не е напълно експлоатиран и положителният ефект(и) върху аграрната устойчивост практически не се реализира. На лице са и малко на брой примери за успешни съвместни инициативи за устойчиво използване на природни ресурси (земи, води, услуги на екосистемите и др.), когато има голям общ интерес и изгоди.

Нашето проучване установи, че незначителна част от анкетираните стопанства участват в някаква „интеграция със снабдител на фермата” и оценяват тази форма като положителна по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 1). Така например един от анкетираните животновъди ползва ветеринарно-медицинските услуги на пенсионираните си родители. Тези услуги са критични за успешното развитие на стопанството му и заради това снабдяването им е вътрешно интегрирано в семейната ферма. Преобладаваща част от анкетираните менажери не смятат, че интеграцията със снабдител на фермата е от съществено значение за подобряване на социално-икономическите и екологически аспекти на аграрната устойчивост на съвременния етап от развитието.

Според всеки четвърти от анкетираните менажери се прилага някаква форма на „интеграция с купувач на продукцията” и тази специална форма на управление благоприятства аграрната устойчивост (Фигура 1). Частичната или пълна интеграция с купувача (преработвател, търговец на дребно, износител и др.) позволява, по-добре да се координират и контролират транзакциите между партньорите, да се гарантира продажбата, избегне риска от колебания на пазарните цени и от опортюнистично поведение, като създава силни стимули за съвместни инвестиции, коопериране и бързо „вътрешно” разрешаване на възникващите конфликти във взаимен интерес. Подобна интеграция най-често е обусловена от съществуваща силна двустранна или многостранна зависимост на активите (преработвателен капацитет, сходно месторазположение, обеми и периоди на доставка, качествени спецификации, сортове, произход и сертификация на продукта и т.н.) на различните агенти по снабдителната верига. Това налага (силни стимули, потребност, оправдава допълнителните разходи за) разработването на специална форма с проектирани механизми за координация, стимулиране и преодоляване на противоречията за управление на отношенията на симетрично зависимите агенти.

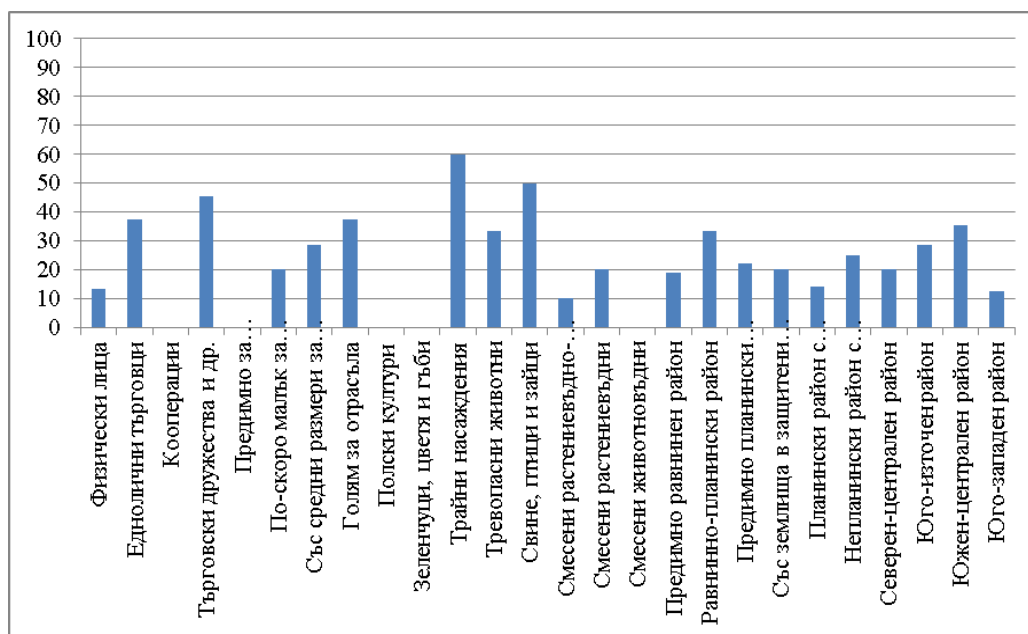
В някои случаи интеграцията с купувач на фермерската продукция е частична, като стопанствата запазват автономията си, а вертикалните взаимоотношения се управляват чрез дългосрочни договори за доставка, обвързване на изкупуването с насрещно кредитиране и предоставяне на услуги и т.н. (както е при реализацията на мляко, пресни плодове и зеленчуци и др.). В други случаи обаче има пълна интеграция и контрол на база обща (съ)собственост или стопанска форма (фирма, холдинг), както е при голяма част от гроздето, предназначено за индустриално винопроизводство. В този случай фермите или напълно губят автономията си и се превръщат във вътрешно поделение на по-голяма стопанска форма, или са регистрирани като самостоятелни организационни форми. Последното се прави с цел минимизиране на риска от общ фалит на различните подразделения, намаляване на данъците, увеличаване на обществените субсидии и съобразяване с формалните критерии за участие в програмите за подпомагане (например ограничения за размери на стопанството, таван на субсидиране, допустим брой проекти за кандидатстване и др.), печелене

от утвърдена репутация на марки и наименования и/или да се запази „конкуренцията“ между относително обособени звена на интегрирана форма – (съ)собственост. Нашето проучване установи и „нова“ тенденция в развитието на управленческите структури в определени подсектори на селското стопанство. Анкетата потвърди, че голяма част от лозаро-ви-нарските комплекси в страната са допълнително интегрирани на база обща собственост в огромни финансово-стопански конгломерати (холдин-ги, групировки и др.) в аграрния и свързаните и несвързаните със селското стопанство сектори.

Според три четвърти от българските стопанства те не са интегри-рани вертикално с други агенти и не смятат, че тази форма има съществе-но значение по отношение на аграрната устойчивост и някои от аспектите ѝ. В повечето случаи съществува ситуация на конкурентни пазари (много доставчици и много купувачи), висока стандартизация и „масов характер“ на продукцията, както и липса на силна зависимост на активите на парт-ньорите по снабдителната верига. В други случаи интеграцията на фермерството с преработка, реализация и т.н. изисква определени минимални количества на продукцията, които трудно се достигат. Във всички тези случаи взаимоотношенията продавач–купувач по-ефективно се управляват чрез („безлични“) пазарните форми и движението на пазар-ните цени (конкуренцията), стандартни договори за реализация (доставка) на продукцията, и/или лични връзки (високо доверие, джентълменски споразумения, други механизми за санкциониране и т.н.) между контра-гентите.

В най-голяма степен търговските дружества и едноличните търгов-ци са вертикално интегрирани с купувачите на фермерска продукция и отбелязват положителното ѝ значение за управление на аграрната устой-чивост; в сравнително по-малка степен физическите лица; и нито едно от кооперациите (Фигура 8). Липсата на вертикална интеграция при коопера-циите се обуславя от редица фактори: „висока“ специализация в опреде-лени „масови“ производства (полски и технически култури), които не нала-гат вертикална интеграция; наличие на собствени преработвателни и/или маркетингови канали за реализация; и по-добрите договорни позиции и „сила“. Степента на вертикална интеграция на земеделските производе-ли нараства заедно с увеличаване на техния размер, като най-голям дял интегрирани с купувача ферми са при едрите стопанства, в по-малка при средните, най-малка при дребните производители, докато при стопанства-та предимно за самозадоволяване липсва такава интеграция. По големите размери на аграрно производство налагат в по-голяма степен интеграция, тъй като пазарният и договорен риск („провал“) е по-висок. Заедно с това големите купувачи (преработватели, търговски вериги и др.) предпочитат да търгуват с по-едри земеделски производители, за да осигурят необхо-димите обеми и намалят транзакционните разходи.

Фигура 8. Положително въздействие на интеграцията с купувач на продукцията върху аграрната устойчивост (процент)
 Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Най-висока степен на вертикална интеграция с купувачите има в подсекторите трайни насаждения и по специално при виненото гроздо-производство, свине, птици и зайци и тревопасни животни, и по-специално в млекопроизводството. В същото време нито едно от стопанствата, специализирани в полски култури, зеленчуци, цветя и гъби, и смесено животновъдство, не практикува интеграция с купувачите или смята, че тя благоприятства аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ. Сравнително малък дял от фермите с растениевъдно-животновъдна специализация и смесено растениевъдство развиват интеграция с купувача и смятат, че тя е важна за аграрната устойчивост. Съществува значителна диференциация в степента на вертикална интеграция на фермите с купувача и в различните екологически и географски райони на страната. Сравнително най-голям дял от стопанствата, разположени в равнинно-планински райони (всяко трето от тях) и в Южен централен район на страната, оценяват положителното значение и се интегрират в реализацията на продукцията. От друга страна, в най-малка степен са вертикално интегрираните с купувача стопанства, разположени в планински райони с природни ограничения и в Югозападен район на страната.

Нашето проучване установи, че при всички от анкетираните стопанства „инициативите и натискът на снабдителите“ нямат съществено положително или отрицателно значение при управление на аграрната устойчивост и някой от нейните аспекти (Фигура 1). В същото време, спо-

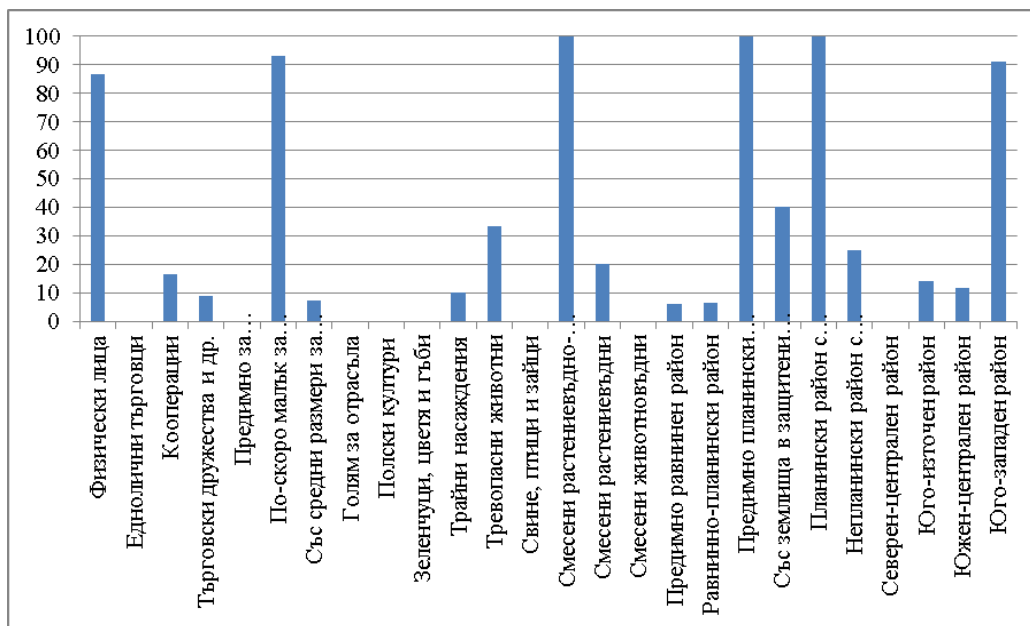
ред сравнително голяма част от анкетираните менажери, „инициативите и натискът на купувачите” на фермерска продукция (преработватели, търговци, износители, крайни потребители и др.) са важен положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост във всички нейни аспекти. Дейността на комерсиални ферми от различен тип и месторазположение се управлява от подобен тип инициативи и натиск. В последните години нарастващо се въвеждат и популяризират (рекламират) разнообразни инициативи на търговски вериги, преработватели и т.н., целящи издигане ефективността на българските ферми (инициативи „произведено в България”), и социалните и екологическите приноси на селскостопанското производство („зелени” и „еко” инициативи, корпоративна „социална” отговорност, движения за устойчивост, биопроизводство и т.н.). Те подпомагат, създават стимули и/или натиск на земеделските производители за модернизиране на дейността и за издигане на различните аспекти на аграрната устойчивост. Само незначителен дял от стопанствата оценяват като негативно влиянието на разнообразните инициативи и натиск на купувачите върху аграрната устойчивост. Подобни външни инициативи и натиск за прогресивна промяна често увеличават разходите на фермите, намаляват тяхната конкурентоспособност и ограничават пазарите за ефективна реализация на продукцията им. Заедно с това обаче за мнозинството от българските стопанства инициативите и натискът на купувачите нямат съществено значение и не водят до промени в аграрната устойчивост. На съвременния етап от развитието основната част от дейността на болшинството от стопанствата се управлява от други важни механизми и фактори („движения” на пазарни цени, иновации, инициативи на предприемачите, ресурсен потенциал и др.), а не от специфичните инициативи и натиск на купувачите на фермерска продукция.

За сравнително малка част от анкетираните стопанства „инициативите и натискът на инвеститорите” са важен положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и нейните различни измерения (Фигура 1). Този тип (външно, хибридно) управление е типичен при по-големите и в по-висока степен (вертикално) интегрирани ферми, със значително или пълно участие на „външни” инвеститори в собствеността на земеделското стопанство. Например при интеграцията на лозарски (и винарски) комплекс в холдинг, те губят (управленческа, финансова, ценова и т.н.) „автономия” и взаимоотношенията им с други (вътрешни и външни) контрагенти се регулират от общите изгоди за конгломерата („центърът/вете” на печалба). За болшинството от фермите обаче инициативите и натискът на инвеститорите нямат значение за аграрната устойчивост, тъй като тези стопанства (най-често) нямат външно инвестиране или пък външните инвеститори не се наместват в управлението на стопанствата. В страната все още са сравнително малко фермите с частична или преобладаваща (съ)собственост на външни инвеститори. Болшинството от стопанствата са базирани на индивидуална или фамилна собственост или на малко групово или кооперативно членство. По принцип развитието на корпорации в

селското стопанство с отворено и/или затворено външно членство (дялове) е затруднено от високата неопределеност на производството и значителните разходи за външен контрол върху дейността (и опортюнизма) на менажерите и фермерите. Незначителна част от менажерите оценяват инициативите и натиска на външните инвеститори като негативен за аграрната устойчивост. Често външните агенти (инвеститори) нямат висока компетентност и/или пълна информация за спецификата на аграрното производство и „активната“ им намеса в управлението се смята за отрицателна по отношение на аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти.

Според половината от анкетираните менажери „инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността“ не оказва съществено влияние на аграрната устойчивост и някои от нейните измерения (Фигура 1). За всяко второ стопанство други пазарни, частни и обществени механизми за управление на аграрната устойчивост са по-важни отколкото различните инициативи и/или директен натиск от групи по интереси, местната общност или обществото като цяло. За сравнително малка част от фермите разнообразни икономически, социални, екологически и т.н. инициативи на групи по интереси и обществеността като цяло и/или определен натиск от тяхна страна върху земеделските производители оказват положително влияние за аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти. Според голяма част от анкетираните стопанства характерът на съществуващите инициативите и оказван натиск на групи по интереси и обществеността влияят негативно върху аграрната устойчивост и някой от аспектите ѝ. Има много случаи, когато потребностите на силни групи по (бизнес, екологически и други) интереси или местната общност са в противоречие с устойчивото аграрно развитие за сметка на развитие на други сектори и дейности – туризъм, жилищно строителство, индустрия, природни паркове и т.н. Съобщават се също така и чести примери, когато силни лица или групировки в аграрната сфера и извън нея се стремят да придобият собственост или ползване на значителни аграрни ресурси в определени екологически или географски райони. Най-често по-малки производители са под постоянен „натиск“ да трансформират собственост и/или управление на ресурси, въпреки волята и интересите си. В най-значителна степен страдат от подобен фактор физическите лица и стопанствата с малки размери (Фигура 9). Сравнително по-малък дял от кооперациите и фермите със средни размери оценяват като негативни за аграрната устойчивост съществуващите инициативи и натиск на групи по интереси и обществеността. Като негативен този „външен“ фактор се определя в най-малка степен от търговските дружества и от нито едно от едноличните търговци, стопанствата с едри размери и самозадоволяване.

Като правило фирмени и едри по размер структури имат по-силни механизми за адаптация към външния социален натиск и/или за противопоставяне на неприемливия натиск на определени групи по интереси и

Фигура 9. Отрицателно въздействие на инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

обществеността. В някои случаи определени фирми и едри стопанства представляват интересите на „специални“ групи по интереси, като се стремят да придобият ресурси, дейност и пазари на другите категории земеделски производители. От друга страна, полупазарните стопанства предвид на миниатюрния си размер и незначителни ресурси, най-често не са подложени на външен натиск от групи по интереси и/или обществеността. Съществува значителна диференциация в отрицателното въздействие на външните инициативи и натиск на групи по интереси и обществеността върху аграрната устойчивост в различните подсектори на отрасъла и райони на страната. Всички от стопанствата със смесено растениевъдство и животновъдство и всяко трето с тревопасните животни чувстват негативното влияние на инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността. От друга страна, нито една от фермите с полски култури, зеленчуци, цветя и гъби; свине, птици и зайци и смесено животновъдство оценява като отрицателно за аграрната устойчивост съществуващите инициативи и натиск на групи по интереси и обществеността. Инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността е негативен фактор за всички от стопанствата, разположени предимно в планински райони и в планински райони с природни ограничения, и за значителна част от фермите със землища в защитени зони и територии. В същото време болшинството от стопанствата в равнинни и в равнинно-планински райони оценя-

ват като благотворно или неутрално за аграрната устойчивост влиянието на инициативите и натиска на групи по интереси и обществеността. Инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността са негативен фактор за голямото мнозинство от стопанствата в Югозападен район на страната, за сравнително малка част от фермите в Югоизточен и Южен централен райони, и за нито едно от анкетираните стопанства в Северен централен район.

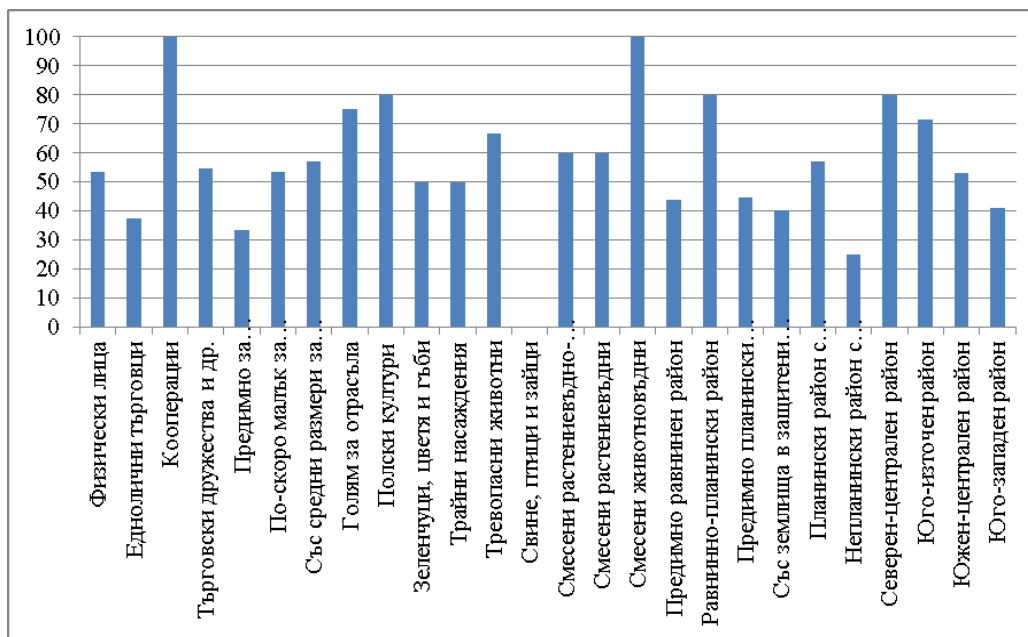
Болшинството от анкетираните менажери оценяват като неутрално за аграрната устойчивост „партньорството с бизнес организация“, тъй като такова обикновено липсва или пък не е от значение за аспектите на аграрната устойчивост. Всяко десето стопанство обаче практикува някаква форма на партньорство с бизнес организация и смята, че подобен род („целящо печалба“) партньорство с външна организация оказва положително влияние на аграрната устойчивост и някои от нейните измерения. Подобно, голямото мнозинство от анкетираните стопанства съобщават, че „подпомагането от неправителствена организация“ няма съществено значение за аграрната устойчивост, тъй като такова или няма, или пък приносът на неправителствените организации по отношение на аграрната устойчивост е нищожен. Нещо повече, една незначителна част от менажерите дори смята, че „подпомагането“ от страна на неправителствена организация пречи на устойчивото аграрно развитие. Това е резултат или от неефективната дейност на съществуващите неправителствени организации, или на нейната насоченост с посоки, различни от целите на аграрната устойчивост. Малък дял от стопанствата обаче прилагат ползотворно сътрудничество с някаква неправителствена организация(и) и оценяват този тип („ненасочено към печалба“) подпомагане като благоприятно върху аграрната устойчивост или някои от аспектите ѝ.

„Държавното субсидиране на база земя“ е основен елемент на Общата селскостопанска политика за подкрепа на доходите на земеделските производители. Според болшинството от анкетираните менажери този тип субсидии оказват положително влияние върху аграрната устойчивост и всички нейни измерения (Фигура 1). Този тип обществено подпомагане цели повишаване на икономическата и социална устойчивост на отрасъла и селските райони предвид големите диспропорции с другите сектори на икономиката. Заедно с това получаването на единно плащане на база използвана земя е свързано и със задължение за поддържане на земята в добро агрономическо състояние от поземлените собственици и фермерите, което подобрява и екологическите аспекти на аграрната устойчивост. Немалка част от стопанствата обаче оценяват като неутрален ефекта на държавните субсидии за използвана земеделска земя по отношение на аграрната устойчивост и нейните отделни страни. Очакваният ефект на този обществен инструмент върху устойчивостта на много арендуващи земя стопанства се минимализира или анулира поради това, че много от поземлените собственици увеличават рентата с част от (или пълния) размер на субсидиите. Някои ферми и собственици на земи предоставят

„безплатна“ аренда на други фермери, без да регистрират сделката и получават всички дължими субсидии за притежаваните земи. Във всички тези случаи обществените субсидии на база използвана земеделска земя реално се получават не от обработващите земите фермери, а от външни агенти – стопанства, поземлени собственици, посредници и др. Нещо повече, 15% от менажерите смятат, че този тип субсидии са отрицателен фактор за аграрната устойчивост. Голямата част от плащанията на база използвана земеделска земя в страната се получава от сравнително малка част от земеделските стопанства и в определени подотрасли на селското стопанство (зърнени, маслодайни и др.). Това допринася за повишаване на диференциацията на доходите между различните типове ферми, подотрасли на земеделието и районни на страната.

Нашето проучване установи, че в най-голяма степен положителното въздействие на субсидирането на база използвана земя се усеща при кооперациите, търговските дружества и физическите лица (Фигура 10). Нещо повече, с нарастването на размера на земеделските стопанства прогресивно расте и благоприятното влияние на държавното субсидиране на база земя. Докато при стопанствата, предимно за самозадоволяване, само една трета оценяват като положително този тип обществено подпомагане, при фермите с големи размери техният дял е три четвърти. В най-голяма степен се възползват от този тип инструмент на обществена подкрепа стопанствата, специализирани в смесено животновъдство и полски култури. При трайните насаждения и в специализираните в зеленчуци, цветя и гъби всеки втори производител оценява като положителни получаваните субсидии за площи по отношение на аграрната устойчивост. При стопанствата, специализирани в свине, птици и зайци нито един анкетирания менажер не смята, че този тип обществено подпомагане благоприятства аграрната устойчивост. Сравнително най-голям дял ферми в равнинно-планински райони и в планинските райони с природни ограничения оценяват като благоприятно въздействието на субсидиите на база използвана земя върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. В същото време едва една четвърт от фермите в непланински райони с природни ограничения се възползват от този тип обществено подпомагане. В по-голяма степен положителното въздействие на субсидиите се усеща при стопанствата в Северен централен и в Югоизточен район, а в най-малка степен в Югозападен район.

Според болшинството от анкетирания менажери „държавното субсидиране за дейности и продукти“ не оказва съществено значение по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 1). В същото време нито един анкетирания не смята, че подобен тип директно подпомагане на производството е отрицателен фактор за аграрната устойчивост и някои от аспектите ѝ. За голяма част от анкетирания стопанства държавното субсидиране за дейности и продукти е положителен фактор за поддържане и подобряване на аграрната устойчивост или някои от нейните елементи.

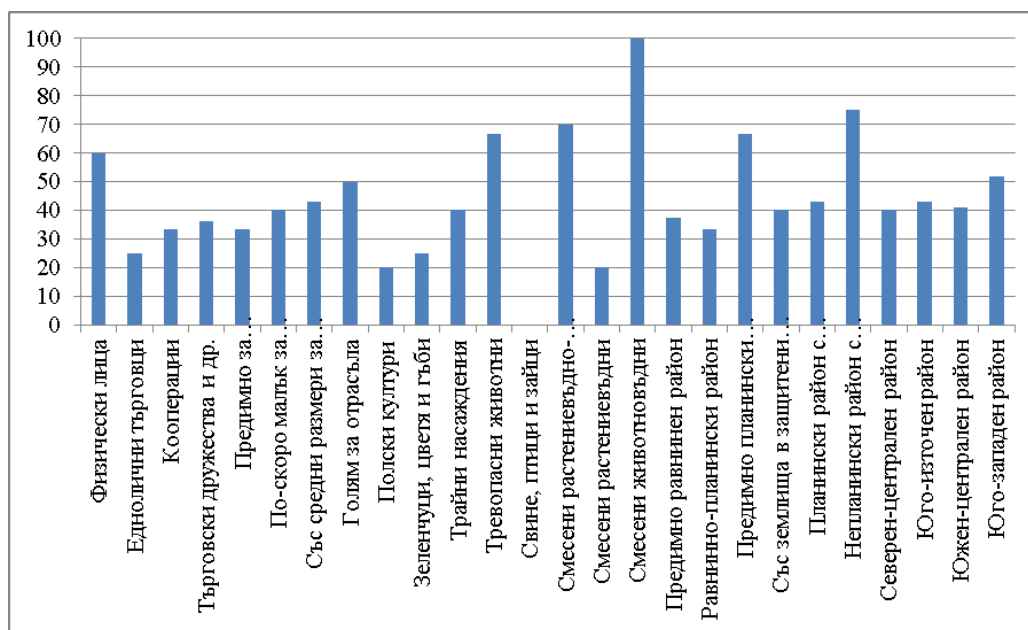

Фигура 10. Положително въздействие на държавното субсидиране на база земя върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Най-голям дял стопанства, оценяващи като положителен ефекта на директните субсидии за продукти и дейности, са в групата на физическите лица (60%) (Фигура 11). От друга страна, само една четвърт от едноличните търговци чувстват благоприятното влияние на общественото подпомагане от този тип. Степента на субсидиране за продукти и дейности расте заедно с размера на стопанствата. При едрите стопанства всяко второ се възползва от положителния ефект на тези субсидии, докато при полупазарните ферми – само една трета от тях. В най-значителна степен участват и се облагодетелстват от тази форма на обществено подпомагане фермите със смесено животновъдство (всички от тях), смесена растениевъдно-животновъдна специализация и тези в тревопасни животни. От друга страна, при нито едно от стопанствата в свине, птици и зайци и само до една пета от фермите с полски култури и смесено растениевъдство достига този тип държавна помощ, като те го оценяват като положително за аграрната устойчивост. Сред различните типове екосистеми тази форма за управление на устойчивостта в най-голяма степен се прилага от стопанствата в планински райони и непланински райони с природни ограничения, докато в сравнително по-малка степен се възползват фермите в равнинно-планинските райони. Сравнително по-голям дял от стопанствата в Югозападен район на страната са обхванати в тази форма на обществено подпомагане в сравнение с останалите три района.

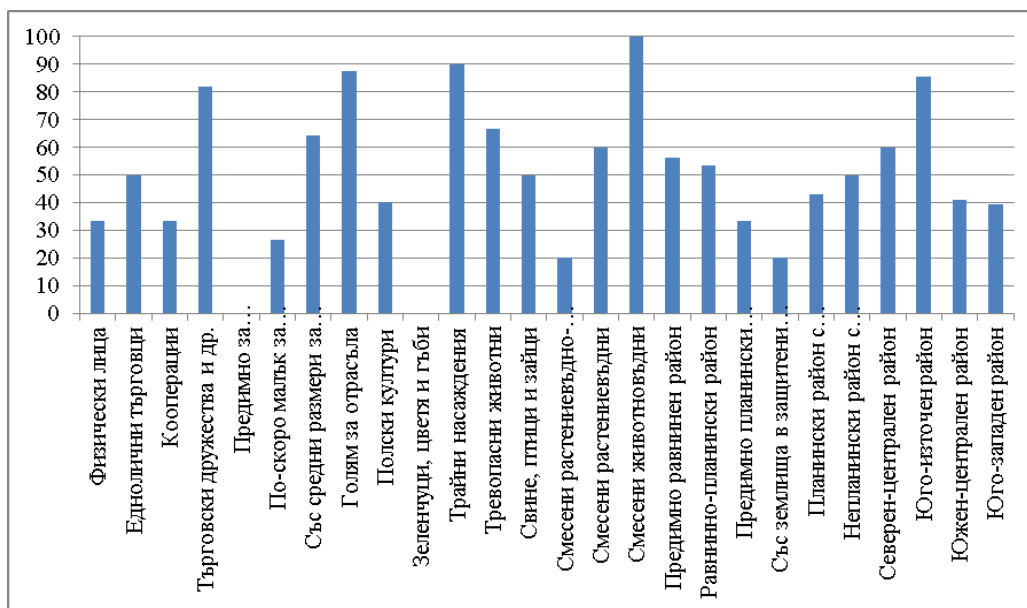

Фигура 11. Положително въздействие на държавно субсидиране за дейности и продукти върху аграрната устойчивост (процент)
Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Половината от анкетираните стопанства са ползвали „държавно субсидиране на нови инвестиции“ и оценяват като положителна тази форма на обществено подпомагане по отношение на аграрната устойчивост и основните ѝ аспекти (Фигура 1). Останалата половина от стопанствата обаче не са се възползвали от тази форма за обществено субсидиране и я оценяват като неутрална по отношение на аграрната устойчивост. Споменават се много примери, когато се усвояват неефективно обществени инвестиционни ресурси заради значителните субсидии, като се създават трайни насаждения, без да се реколтират или активите се унищожават след изтичане на мониторинговия период (бизнес планът за „откупуване“) от страна на властите. В най-голяма степен са участвали в различните схеми за държавно субсидиране на нови инвестиции фирмите от различен тип (Фигура 12). Най-голям дял от подпомаганите по тази схема на обществено подпомагане стопанства са в групите на едрите и средните, както и тези, специализирани в трайни насаждения, смесено животновъдство и тревопасни животни. В същото време нито едно стопанство, предимно за самозадоволяване и в сектор зеленчуци, цветя и гъби, не се е облагодетелствало от тази форма за управление на аграрната устойчивост. По-голяма част от стопанствата, разположени в равнинни и равнинно-планински райони, са бенефициенти на обществени инвестиционни субсидии в сравнение със стопанствата със земища в защитени зони и територии и в планински райони. Значителен дял от стопанствата в Юго-

източен район и в Северен централен район се възползват от положителното въздействие на тази форма на обществена интервенция в сравнение с фермите в Югозападен и Южен централен район на страната.

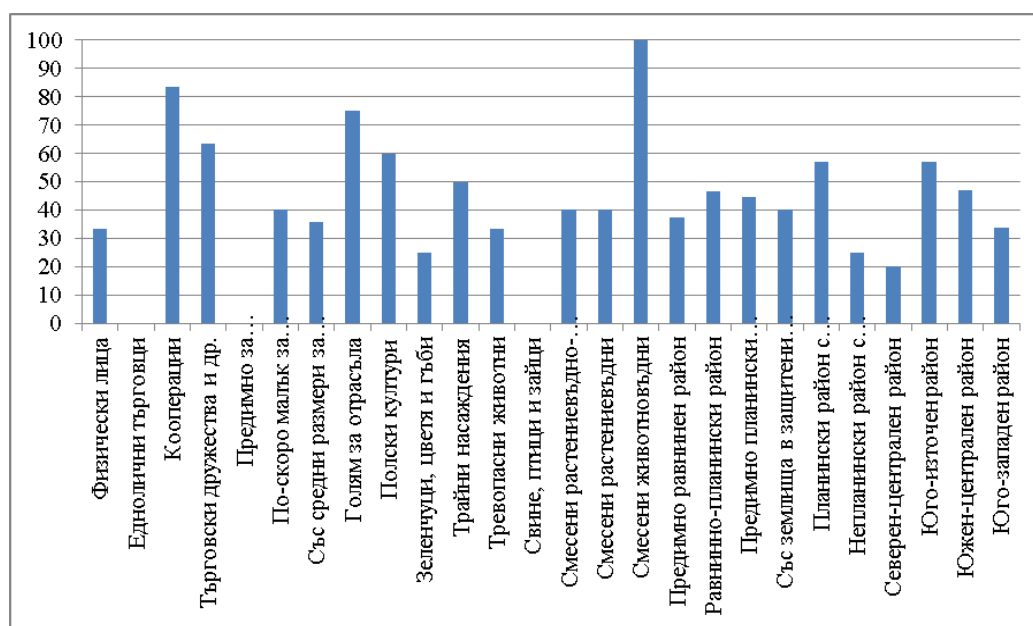

Фигура 12. Положително въздействие на държавното субсидиране на нови инвестиции върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

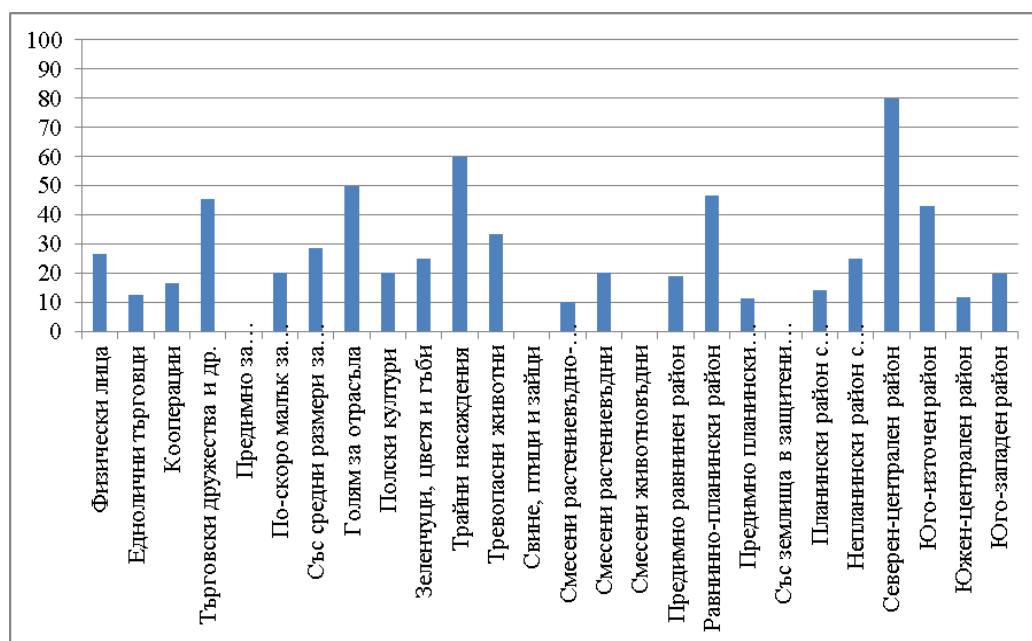
Голяма част от анкетираните менажери оценява като положително за аграрната устойчивост „зелените плащания и екомерките от ПРСР” (Фигура 1). Обществените субсидии от този тип се смятат като форма на заплащане на услугите и компенсация за разходите на фермерите за изпълняване на важна социална функция – грижа за природните ресурси. От своя страна стопанствата, които участват в тази форма на управление, се задължават да прилагат определени практики за консервация и подобряване на земите, водите, ландшафта, естественото биоразнообразие и т.н. Показателен е и фактът, че нито едно от анкетираните стопанства не смята, че този тип обществена подкрепа има негативно значение за аграрната устойчивост и особено за екологическия ѝ аспект. Заедно с това обаче според болшинството от стопанствата тази форма на обществено подпомагане няма съществено значение за аграрната устойчивост и някои от основните ѝ аспекти. Това е резултат от факта, че голям дял от фермерите или не получават подобна подкрепа, или нейната форма и размер не оказват никакво влияние върху аграрната устойчивост и различните ѝ аспекти.

В най-голяма степен от положителното въздействие на зелените плащания и останалите екомерки от ПРСР се възползват кооперациите и търговските дружества, стопанствата с едри размери и тези, специализирани в смесено животновъдство, полски култури и трайни насаждения (Фигура 13). В най-голяма степен благоприятното въздействие на обществените плащания за природосъобразно земеделие усещат стопанствата в планинските райони с природни ограничения и равнинно-планинските райони, както и тези, разположени в Югоизточен район на страната. От друга страна, този инструмент на обществена подкрепа е положителен фактор за аграрната устойчивост за сравнително малък дял от фермите в непланинските райони с природни ограничения, Северен централен и Югозападен район на страната. За преобладаващата част от анкетираните менажери (95%) съществуващото на съвременния етап в страната „държавно подпомагане на фермерски организации“ не съдейства по какъвто и да е начин върху аграрната устойчивост (Фигура 1). Очевидно предвидените инструменти за държавна намеса в тази изключително важна област не се ползват от фермерите и/или водят до реално подобряване на управлението на аграрната устойчивост в страната. За останалата малка част от стопанствата държавните форми на подпомагане на фермерските организации са положителен фактор за подобряване на устойчивостта в сектора или някои от основните ѝ аспекти – социален, икономически, екологически.

Фигура 13. Положително въздействие на зелените плащания и еко-мерките от ПРСР върху аграрната устойчивост (процент)
Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Според голяма част от анкетираните менажери „другите мерки на Програмата за аграрно и селско развитие“ не оказват съществено влияние върху равнището на аграрна устойчивост (Фигура 1). Това е резултат от факта, че значителна част от българските фермери или нямат практически достъп до тези форми на общественото подпомагане, или не виждат тези инструменти на обществена интервенция като значим фактор за аграрната устойчивост, или някои от нейните измерения. Останалата по-малка част от стопанствата са участвали и/или в някои от мерките на ПРСР и ги оценяват като положителни за аграрната устойчивост или за някои от отделните ѝ аспекти. В най-голяма степен благотворното влияние на другите мерки от ПРСР се отбелязва от търговските дружества, стопанствата с едри размери, фермите, специализирани в трайни насаждения и тези, разположени в равнинно-планински райони, и в Северен централен район на страната (Фигура 14). За голямата част от стопанствата в останалите групи юридически тип, размери, екологическо и географско разположение, благотворното влияние на тази форма на обществена подкрепа е сравнително слабо или напълно липсва.

Фигура 14. Положително въздействие на другите мерки на Програмата за аграрно и селско развитие върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Доколкото се отнася до останалите разнообразни по вид обществени програми, според голямата част от анкетираните менажери, те не допринасят по какъвто и да е начин за аграрната устойчивост (Фигура 1).

Останалата малка част от стопанствата участват или са участвали в някакъв друг тип обществена (държавна, отраслова, секторна, социална, екологична, регионална, международна и т.н.) програма за подпомагане и развитие и смятат, че това включване благоприятства аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ.

Болшинството от анкетираните менажери смятат, че „изискванията за кръстосано съответствие и добрите земеделски практики” нямат съществено значение за управление на аграрната устойчивост. Много от земеделските производители или не спазват напълно (или изобщо) нормативните изисквания и системата за добри земеделски практики, или смятат, че тези официални стандарти не допринасят за аграрната устойчивост. Нещо повече, една десета от фермерите смятат, че задължителните изисквания за кръстосано съответствие и добрите земеделски практики имат негативен ефект по отношение на аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ. Това е най-често поради факта, че по-добри „външни” стандарти повишават разходите на производителите (понижават икономическата устойчивост), без да са свързани със съответно положително въздействие върху общата устойчивост. В някои случаи подобни норми не са съобразени със специфичните условия на всяко стопанство и не допринасят за постигане на желаните резултати, свързани с устойчивото развитие на прилежащото стопанство, подотрасъл, екосистемата или географски район. Според всеки четвърти от анкетираните менажери изискването за кръстосано съответствие и добри земеделски практики са положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и особено на нейните социални и екологически аспекти. Благотворното въздействие на тази форма на обществена интервенция се отчита в еднаква степен от ферми с различен юридически вид, размери, производствена специализация, екологическо и географско месторазположение. Официалните норми за добри земеделски практики и изискванията за кръстосано съответствие подпомагат земеделските производители и налагат „тип на поведение”, което води до подобряване на аграрната устойчивост на стопанско, отраслово и регионално равнище.

Според преобладаващата част от анкетираните менажери „съществуващата обществена подкрепа в района” няма съществено значение за аграрната устойчивост и различните ѝ измерения (Фигура 1). На много места подобна подкрепа практически изобщо липсва или е недостатъчна, непостоянна, или не е добре насочена в интерес и за нуждите на аграрното развитие в района. Останалата много малка част от анкетираните стопанства оценява като положителна съществуващата обществена подкрепа в района по отношение на устойчивото развитие на селското стопанство. Има малко на брой добри примери, където местната власт и/или обществените организации подпомагат пряко или косвено фермерите, фермерските домакинства и организации с ефективни политики, подходящи инициативи (фестивали, промоция на продукти и услуги и др.), информират, (съ)финансират, сътрудничат и съвместни форми, лобиране

пред висшестоящите органи и т.н., като тази интервенция подобрява устойчивостта на селското стопанство на фермерско, (под)отраслово, екосистемно и/или регионално ниво.

Според болшинството от анкетираните стопанства те не прилагат никакви „доброволните стандарти, норми и правила” и тези форми са без значение за аграрната устойчивост или някои от аспектите ѝ (Фигура 1). Малка част от менажерите обаче смята, че „доброволните” стандарти, норми и правила, които се изискват („налагат”) от професионални организации, големи купувачи, потребителски организации, групи по интереси, органите на властта и т.н., повишават стопанските разходи (за изучаване, въвеждане, прилагане, контролиране, оспорване и т.н.) и се отразяват негативно на аграрната устойчивост. Всеки четвърти от анкетираните менажери оценява като положително за аграрната устойчивост прилагането на (участието в инициативи за) доброволните стандарти, норми и правила. Това са новаторски стопанства от различен юридически вид, размери, производствена специализация, екологическо и географско разположение, които прилагат тази новоразвиваща се честна или колективна форма за управление на аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ.

Всеки пети от анкетираните менажери съобщава, че е ползвал и/или ползва някаква форма на „предоставяни безплатни услуги (обучение, съвети и др.) от държавата” и че тази форма на държавно подпомагане е положителен фактор за аграрната устойчивост и нейните измерения (Фигура 1). В последните години се провеждат многочислени обучения и консултации от Службата за съвети в земеделието и от други държавни организации, които целят издигане на квалификацията и информираността на земеделските производители. В тези форми се включват предимно по-малки по размер ферми, които нямат или не могат да наемат експерти по управление, финанси, агротехника и т.н., а разчитат на безплатните държавни услуги в тази сфера. Заедно с това обаче болшинството от стопанствата не смятат, че предоставянето на безплатни услуги (обучение, съвети и др.) от държавата има съществено значение за аграрната устойчивост. Тези резултати потвърждават, че мнозинството от българските ферми нямат достъп или не ползват безплатни услуги от държавата, или пък оценяват значението на получаваните услуги като неутрално по отношение на аграрната устойчивост и отделни ѝ аспекти. Нещо повече, малка част от менажерите смятат, че „подпомагането” на стопанствата от държавата чрез безплатни услуги като обучение, съвети и т.н. е негативен фактор за аграрната устойчивост. Според част от ползвателите на държавната система за безплатно обслужване на фермите тя не работи добре и затруднява достигането на аграрната устойчивост поради неефективност, високо свързани разходи за фермите, неадекватна информация, неправилно обучение и др.

Мнозинство от анкетираните менажери не отчитат, че участват в „партньорството с общинска, държавна, международна организация” и че тази хибридна форма е от съществено значение за аграрната устойчивост

(Фигура 1). Това е резултат от факта, че в страната все още не са популярни и широко разпространени формални партньорски форми на земеделски производители с общинска, държавна и/или международна организация. Останалата малка част от стопанствата обаче прилага някакво партньорство с общинска, държавна и/или международна организация и го оценява като положително за аграрната устойчивост и нейните основни аспекти. В аграрния сектор на страната има малко на брой примери за успешни партньорства на отделни фермери или фермерски организации с локални, национални или международни обществени организации, целящи изпълнение на определени социални, екологически, регионални и т.н. програми, въвеждане на нови инициативи, стандарти, подпомагане и обучение на млади предприемачи и новатори, сдружаване на производители и заинтересовани страни и т.н.

Болшинството от анкетираните стопанства не ползват „данъчни преференции“ и/или не смятат, че тази форма е от съществено значение за аграрната устойчивост и нейните измерения (Фигура 1). Една незначителна част от анкетираните менажери преценява, че данъчните преференции за определени дейности, производства, райони и т.н. са дори негативен фактор за аграрната устойчивост. Всеки пети от менажерите обаче оценява като положителни получаваните под някаква форма данъчни преференции върху аграрната устойчивост и най-вече за икономическия аспект. От анкетираните стопанства най-често се подчертава благотворното влияние на връщането на акциз за дизелово гориво, нулевата акцизна ставка за виното и др. Бенефициенти на този тип обществена подкрепа са преди всичко по-едри производители от различен вид в растениевъдните подотрасли на сектора (с високи разходи за закупуване на гориво и транспорт) и интегрираните стопанства в лозаро-винарския сектор.

Според 15% от анкетираните менажери те прилагат стриктно „задължителното обществено осигуряване“ и смятат, че този инструмент благоприятства аграрната устойчивост и особено на нейния социален аспект (Фигура 1). Това са най-вече по-едри кооперативни и други стопанства, за които социалното осигуряване на работещите е приоритет и се оценява като положителен фактор за подобряване на крайната резултатност. Този тип стопанства са и в най-голяма степен контролирани от властите за спазване нормите за социално осигуряване, най-често стриктно прилагат нормативните изисквания и смятат тази форма за част от нормалната стопанска практика. В същото време една немалка част от стопанствата оценяват като негативно задължителното обществено осигуряване по отношение на аграрната устойчивост и особено на нейния икономически аспект. Това са също така по-едри стопанства, които наемат много постоянни и сезонни работници и за които задължителните вноски за социално осигуряване заемат значителен дял от съвкупните разходи. Засиленият контрол и наказания от страна на държавните организации на големите стопанства не дава възможност да се пренебрегват норматив-

ните изкисвания в тази насока. Не малко менажери също така се оплакват, че са принудени да наемат много на брой нискомотивирани и нискоквалифицирани работници, за които заплащат осигуровки, без да получават съответен трудов принос (високи разходи за договаряне, обучение, необосновани отсъствия от работа, ниска трудова дисциплина, силно текучество и др.). За този тип стопанства задължителното обществено осигуряване е значителен допълнителен разход, който не е свързан със съответни положителни ефекти върху аграрната устойчивост.

В селското стопанство чисто пазарните форми за застраховане на риска са малко популярни поради липса на подходящи продукти, високи вноски (премии), големи спорове при предявяване на искове за обезщетяване, липса на традиции и т.н. В много случаи пазарните форми не се прилагат и поради използването на други по-ефективни частни форми за управление на риска. Обикновено задължително застраховане се изисква при участие в някои от мерките за обществена подкрепа на проекти за модернизация на земеделски стопанства и се налага застрахователно покритие на трайни насаждения и сгради, животни, реколта, работна сила и т.н.). Всяко пето от анкетираните стопанства посочва благоприятното въздействие на „задължителното застраховане“ върху аграрната устойчивост и нейните многостранни аспекти. Това се предимно по-едри стопанства, които участват в различните форми за обществено подпомагане, изискващи задължително застраховане (Фигура 1). Според една немалка част от менажерите обаче задължителното застраховане има негативни последици за аграрната устойчивост поради оскъпяването на производството и проблемите при покриване на настъпващите щети. Нещо повече, за голямата част от стопанствата задължителното застраховане няма съществено значение по отношение на аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ. Болшинството от българските ферми или не практикуват тази форма на (пазарно) застраховане, или не виждат никакви ползи от тази форма на управление на аграрната устойчивост.

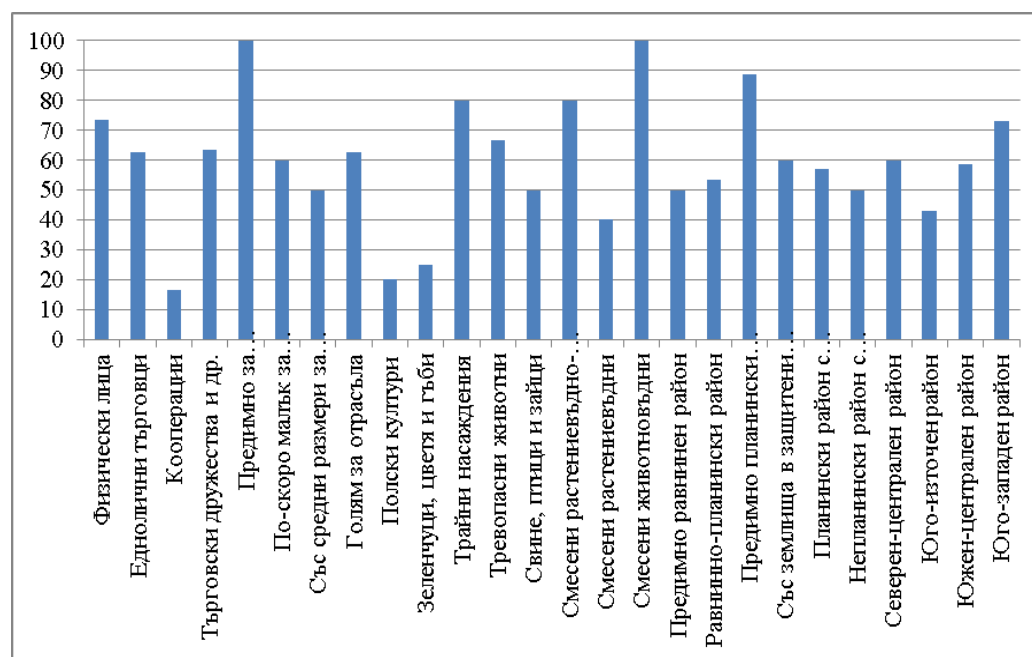
Според една значителна част от анкетираните менажери „общественото признание за приноса“ им е важен регулиращ поведението и насочващ действията положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и нейните аспекти (Фигура 1). Голямото значение на „социалния имидж“ на фермера и признанието от общността в района и страната се подчертава от предприемачи и фермери иноватори от различен вид, размери, производствена специализация, екологически и географски райони на страната. Тази неформална форма за социално управление на поведението е особено типична за селското стопанство, където фермерите, тяхната дейност и „репутация“ са добре известни на професионалното съсловие, свързаните сектори и обществеността в населеното място, района или страната. За другата преобладаваща част от стопанствата обаче признанието на обществеността за приносите на фермера е без значение за аграрната устойчивост и за което и да е от нейните измерения.

Голямата част от анкетираните менажери отбелязват положителното значение на „неформалните договорености“ по отношение на управлението на аграрната устойчивост и нейните аспекти (Фигура 1). Значителна част от взаимоотношенията в аграрната сфера в страната все още се управляват (по) ефективно чрез тази традиционна форма между контрагенти, които се знаят добре и често търгуват помежду си. За една немалка част от стопанствата неформалните договорености нямат съществено значение за аграрната устойчивост. В нарастваща степен отношенията между контрагентите се управляват чрез формални договори, тъй като обхващат редки сделки, огромни обеми, непознати партньори, големи партньори (търговски вериги, преработватели, електро- и водоснабдителите и т.н.) и други организации (банки, застрахователни компании, държавни агенции и т.н.), за които „официалните“ писмени договори са задължителни. Освен това наличието на формални договори (например за изкупуване на продукцията и др.) най-често е предварително условие за кандидатстване за банков кредит и някои от обществените програми за подпомагане и т.н. Заедно с това обаче всяко десето стопанство смята, че неформалните договорености в отрасъла се отразяват негативно на аграрната устойчивост и нейните различни страни. При тази форма е твърде скъпо или невъзможно да се разрешават конфликти на страните при неизпълнение на поети задължения или промяна на условията на размяна (например при рязко покачване на пазарните цени на купувани от фермата продукти или силен спад на пазарните цени на произведената в стопанството продукция). От анкетираните фермери се дават много примери, когато те са излъгани или реализират значителни щети поради неизпълнение на определени неформални договорености от партньорите, без да са в състояние да защитят правата си в съда (затруднения, фалит, използване на по-благоприятни възможности за сделки и т.н.). Освен това широко прилаганите неформални договорености в страната са свързани с развитие на обширен неформален (сив) сектор в селското стопанство, където не се спазват стандарти за качество, безопасност и екология и не се плащат данъци, социални осигуровки, такси за юридически консултации, писмено оформяне и регистрация на договорите и т.н. Всичко това води до оскъпяване на продукцията в „светлия“ сектор на селското стопанство и по-ниска конкурентоспособност и ефективност в сравнение с неформалния сектор. Ето защо стопанствата, които спазват официалните правила, оценяват като негативно за аграрната устойчивост разпространението на неформалните договорености на съвременния етап.

Различните типове ферми, подотрасли на селското стопанство и райони на страната прилагат в нееднаква степен неформалните договорености и признават тяхната положителна роля за аграрната устойчивост. В най-голяма степен неформалните договорености доминират при физическите лица и фирмите от различен тип (Фигура 15). От друга страна, сравнително малък дял от кооперативните стопанства прилагат тази форма на управление на взаимоотношенията си с разнообразни агенти и ги

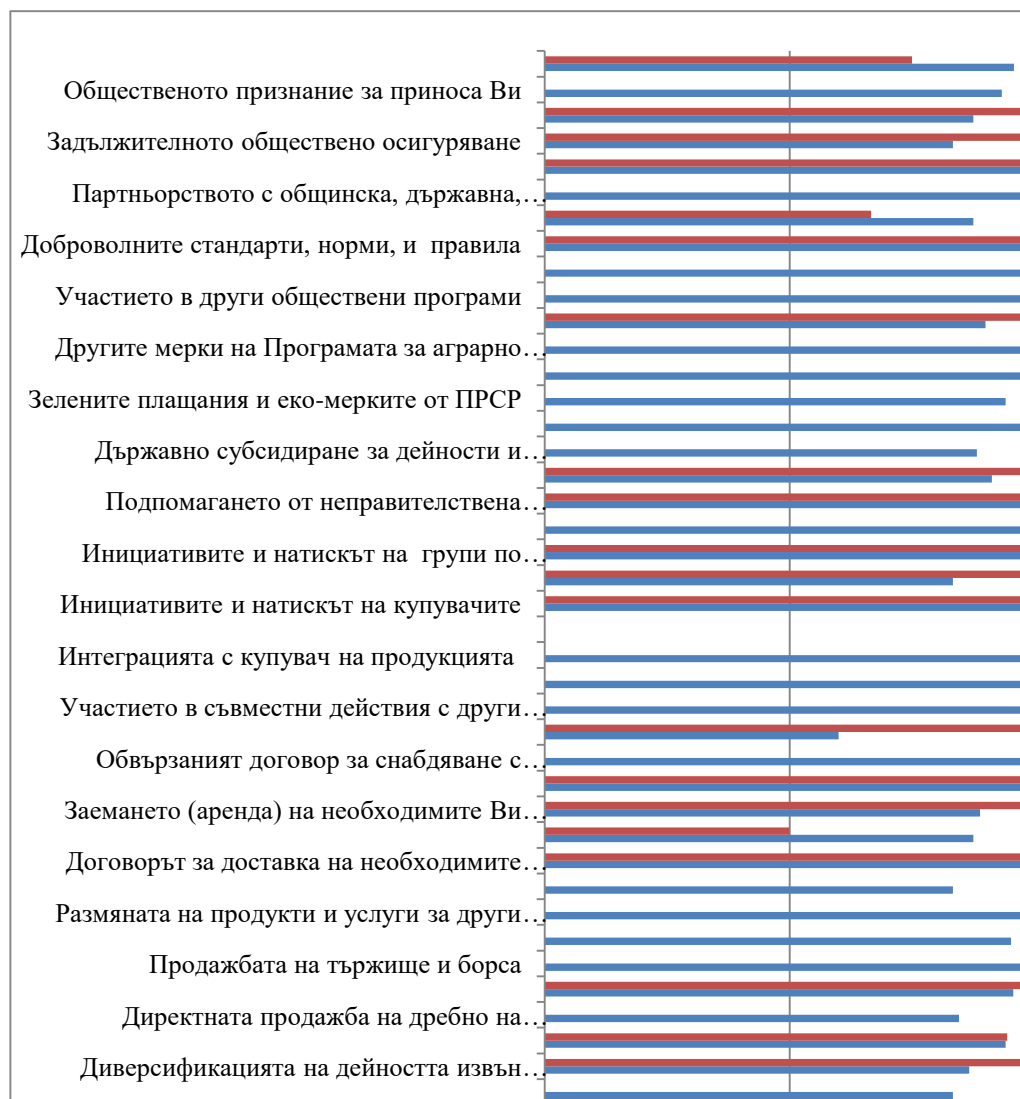
оценяват като положителни за аграрната устойчивост. Най-малките полупазарни стопанства изцяло управляват взаимоотношенията си с останалите агенти посредством неформални договорености. В същото време фермите със средни размери в най-малка степен използват договори от този тип. Неформалните договори са най-популярни в подотраслите смесено животновъдство, трайни насаждения и смесено растениевъдство и животновъдство. Стопанствата, които най-малко прилагат и оценяват като положителни неформалните договорености, са тези в полски култури и в зеленчуци, цветя и гъби. В най-голяма степен се прилагат неформалните договорености от фермерите в планинските райони, а в най-малка степен в равнините райони. Югозападен район на страната е лидер по дял на ферми, практикуващи неформални договорености, докато най-малко стопанствата в Югоизточен район на страната оценяват като положително този тип управление на взаимоотношенията си. Структурата и обхватът на неформалните договори в различните типове стопанства, подсектори на отрасли, видове екосистеми и райони на страната дава някаква ориентировъчна представа и за развитието на неформалния сектор в аграрната сфера на съвременния етап.

Фигура 15. Положително въздействие на неформалните договорености върху аграрната устойчивост (процент)
 Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Анализът на връзките между равнището на аграрна устойчивост в стопанствата и значението, което менажерите придават на отделните

управленческите форми, дава възможност да се оцени и фактичката ефективност на различните управленчески механизми и форми за подобряване на аграрната устойчивост в страната. При много от прилаганите форми съществува силна корелация между положителната оценка на менажерите за въздействието им върху аграрната устойчивост и постигнатото добро (и високо) равнище на аграрна устойчивост в съответните ферми (Фигура 16). Следователно предпочитаните и използвани от

*Фигура 16. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, които оценяват като положително или отрицателно влиянието на различните форми на управление (процент)
Източник: Анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.*

фермите управленчески форми са критични и (най-вероятно) техният избор от менажерите в определена степен реално допринася за постигане на по-висока аграрна устойчивост в стопанствата. Резултатността на индивидуалните форми е, както следва: лична убеденост и инициативи на стопанина, лична убеденост и инициативи на работниците, печалба и изгодите в настоящия момент, непосредствени изгоди за други лица и групи, диверсификация на дейността вътре във фермата, директна продажба на дребно на продукти и услуги, продажба на тържище и борса, договор за продажба на продукти и услуги, размяна на продукти и услуги за други продукти и услуги, безплатно предоставяне на ресурси, продукти, услуги и дейности, обвързани договори за снабдяване с получаване на услуги от доставчика, участие в съвместни действия с други фермери или нефермери, интеграция със снабдител на фермата, интеграция с купувач на продукцията, партньорство с бизнес организация, държавно субсидиране за дейности и продукти (88,24%), държавно субсидиране на нови инвестиции, зелени плащания и екомерки от ПРСР, държавно подпомагане на фермерски организации, други мерки на Програмата за аграрно и селско развитие, участие в други обществени програми, съществуваща обществена подкрепа в района, партньорство с общинска, държавна, международна организация и обществено признание за приноса.

При останалите анализирани управленчески форми, прилагани от анкетираните ферми, няма ясна зависимост между високите равнища на аграрна устойчивост и оценките на менажерите за въздействието върху устойчивостта на управленческата форма. В тези случаи предпочитаните от менажерите форми не водят до очакваните резултати (поради новост, кратък период на ползване, неефективност) или проявяват „съвместен (кумулятивен, противоречив и др.) ефект“ с други използвани управленчески форми, или оценките на менажерите са неточни и не отразяват реалното влияние на управленческата форма върху аграрната устойчивост.

Заклучение

Проведеното емпирично изследване е само пръв опит да се определят сложните връзки между управленческите форми, прилагани от българските ферми, и равнището на аграрна устойчивост в страната. То дава възможност да се идентифицират механизмите и формите на управление, използвани предимно от земеделските производители, и оцени тяхното въздействие върху аграрната устойчивост като цяло, в отделните подсектори, географски и административни райони, (агро)екосистеми и типове фермерски стопанства. Изследването установи, че в конкретната социално-икономическа, институционална и природна среда земеделските производители от различен юридически тип, размери, специализация и месторазположение използват доста различна комбинация от ефективни пазарни, частни, колективни и хибридни форми на управление на своята

дейност и взаимоотношение. Индивидуалните фактори и форми, които в най-голяма степен допринасят за подобряване на аграрната устойчивост на настоящия етап, са: увереността и инициативите на менажерите, стопанските ресурси и иновационния потенциал, стратегия за печалби и изгоди в близко бъдеще, равнище и динамика на пазарните цени, субсидиране от ЕС на база използвана земя и неформалните споразумения. Освен това винаги съществува определен „времеви лаг“ между „подобряването“ на системата за управление и промяната на поведението на агентите, позитивния, негативния или неутралния ефект върху състоянието на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. Всички тези фактори следва също да се отчитат в подобни разработки, като се правят оценки и на „динамиката“ на въздействието в различни периоди.

Изследванията на връзките между управленческата структура и (равнището и динамиката на) аграрната устойчивост следва да продължат чрез повишаване броя и представителността на проучваните стопанства и на спектъра на специфичните управленчески форми, използвани от фермите от различен вид, а така също и оценка на въздействието на институциите върху аграрната устойчивост. Нещо повече, прилаганите методи следва да се обогатяват, за да може да се определи по-добре връзката между аграрното управление и устойчивостта. Освен това следва да се посочат формите на управление на по-високите йерархически нива (отраслово, национално, транснационално) и да се оцени техният частен и/или съвместен ефект върху аграрната устойчивост.

Предвид актуалността на всеобхватните оценки на въздействието на системата на управление върху аграрната устойчивост и високата полезност за фермерското управление и аграрните политики, подобни изследвания следва да се разширяват, като се повишават тяхната прецизност и представителност. Това обаче налага по-тясно сътрудничество между всички заинтересовани страни и включване на самите фермери, аграрни организации, местни и държавни органи, групи по интереси, научни институти и експерти и др. Заедно с това следва да се повиши точността на оценките, които следва да се базират освен на оценки на самите мениджъри и на друга адекватна информация – експертизи, оценки на заинтересованите страни, мониторингови, отчетни, статистически и др. данни за „реалното“ (вместо декларирано) поведение на различните аграрни и неаграрни агенти и свързаните „ефекти“ върху аграрната устойчивост и т.н.

Използвани източници

- Bachev, H. (2010). Governance of Agrarian Sustainability, New York: Nova Science Publishers.
- Bachev, H. (2010). Management of Farm Contracts and Competitiveness, VDM Verlag Dr.Muller.

- Bachev, H. (2011). Needs, Modes and Efficiency of Economic Organizations and Public Interventions in Agriculture, *Review of Economics & Finance*, 89-103.
- EC (2017): Sustainable agriculture and rural development policy - agricultural development, European Commission.
- Georgiev, M. (2010). Rent Seeking in Agricultural Contracts in the Country, *Trakia Journal of Sciences*, Vol. 8, 3, 230-233.
- Liota, P., Mouat D., Kepner W., Lancaster, J. (2008). *Environmental Challenges and Human Security: Recognizing and Acting on Hazard Impacts*, Springer.
- North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Raman, S. (2006). *Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect.*, New York: The Haworth Press Inc.
- Terziev, D., Radeva, D. (2016). Studying the New Agriculture. 2nd International Conference on Development and Economics (I.CO.D.ECON.), Thessaloniki, Greece.
- UN (2015): Paris Climate Change Conference – November-December 2015
- Williamson, O. (1996): *The Mechanisms of Governance*. Oxford University Press.
- Башев, Х. (2012). Ефективност на фермите и аграрните организации, *Икономическа мисъл*, бр. 4, 46-77.
- Башев, Х. (2018). Влияние на институционалната среда върху аграрната устойчивост в България. *Икономическа мисъл*, 4, 3-32.
- Башев, Х. и Че, К. (2018). Управление и оценка на аграрната устойчивост в България и Китай. ИАИ, София.
- Иванов, Б., Радев, Т., Димитрова, Д. и Борисов, П. (2009). *Устойчивост в земеделието. Авангард Прима*, София.
- Саров, А. (2017). *Управление на земеделските кооперации – предизвикателства и перспективи*, дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, ИАИ.